

EL GENOCIDI FRANQUISTA A VALÈNCIA

LES FOSSES SILENCIADES DEL CEMENTIRI

Icaria editorial

FÒRUM PER LA MEMÒRIA DEL PAÍS VALENCIÀ

EL GENOCIDI FRANQUISTA A VALÈNCIA

LES FOSSES SILENCIADES
DEL CEMENTIRI

Icaria ✻ editorial

Aquest llibre ha comptat amb l'ajut del Ministerio de Presidencia del Gobierno

MINISTERIO
DE LA PRESIDENCIA

Disseny de la coberta: Icaria

Foto de la coberta: Anònim

Fotos de l'interior: Arxiu del Fòrum per la Memòria del País Valencià i anònim

Coordinació del projecte: Amparo Salvador Villanova

Col·laboradors: Casimir Nalda, Ernesto Macías, Virginia Villaplana i Alfredo Fouz

Les dades reflectides en els llistats i altres informes provenen dels Llibres d'Enterraments del cementiri general de València i han estat recollits per socis/sòcies del Fòrum per la Memòria del País Valencià. Per a més informació: e-mail emparsalvador@yahoo.es

© Amparo Salvador Villanova

© del pròleg: Núria Cadenes

© del context històric: Guillem de Fez Contreras

© d'aquesta edició:

Icaria editorial, s.a.

Arc de Sant Cristòfol, 11-23 / 08003 Barcelona

www.icariaeditorial.com

e-mail: icaria@icariaeditorial.com

Primera edició: maig de 2008

ISBN: 978-84-995-6

Dipòsit legal: B-23.600-2008

Fotocomposició: Text Gràfic

Imprès per Romanyà/Valls, s.a.

Verdaguer 1, Capellades (Barcelona)

Imprès a Espanya. Prohibida la reproducció total o parcial. *Printed in Spain.*

IN MEMORIAM

de totes les víctimes del franquisme

i de tots els altres crims contra la humanitat

Índex

Agraïments 9

No es lícit oblidar, *Núria Cadenes* 11

Context històric, *Guillem de Fez Contreras* 13

Trencar el silenci, *Amparo Salvador Villanova* 17

Mapa del Cementiri Municipal de València 31

Situació de les fosses al Cementiri Municipal de València 32

Esquela 33

Carta manuscrita de Carlos Benítez 34

Com s'organitzaven els enterraments a les fosses 35

Explicacions dels mapes interns de les fosses 37

Descripció d'algunes causes de mort 39

Aclariments als llistats 43

LES FOSSES COMUNES 45

FOSSA COMUNA DE LA SECCIÓ 4.ª ESQUERRA (CEMENTIRI CIVIL) 47

Els morts de la rambleta 49

Mapa intern de la fossa comuna de la secció 4.ª esquerra ENTRE 52-53

Llistat de persones enterrades a la fossa comuna de la secció 4.ª esquerra 53

FOSSA COMUNA DE LA SECCIÓ 5.ª ESQUERRA 57

La fossa de la desolació 59

Mapa intern de la fossa comuna de la secció 5.ª esquerra ENTRE 60-61

Llistat de persones enterrades a la fossa comuna de la secció 5.ª esquerra 61

FOSSA COMUNA DE LA SECCIÓ 10.ª 169

La fossa de les persones grans i dels nens i nenes 171

Mapa intern de la fossa comuna de la secció 10.ª ENTRE 174-175

Llistat de persones enterrades a la fossa comuna de la secció 10.ª 175

FOSSA COMUNA DE LA SECCIÓ 8.ª DRETA 287

La fossa dels desapareguts i desaparegudes 289

Mapa intern de la fossa comuna de la secció 8.ª dreta ENTRE 290-291

Llistat de persones enterrades a la fossa comuna de la secció 8.ª dreta 291

FOSSA COMUNA DE LA SECCIÓ 7.ª DRETA 315

La fossa de les mobilitzacions 317

Mapa intern de la fossa comuna de la secció 7.ª dreta ENTRE 322-323

Llistat de persones enterrades a la fossa comuna de la secció 7.ª dreta 323

FOSSA COMUNA DE LA SECCIÓ 5.ª DRETA 377

La fossa de les incògnites i dels enterraments massius clandestins 379

Mapa intern de la fossa comuna de la secció 5.ª dreta ENTRE 382-383

Llistat de persones enterrades a la fossa comuna de la secció 5.ª dreta 383

ANNEXOS 395

Acta notarial de l'11 de maig de 2006 397

Acta notarial del 3 de desembre de 2007 404

Relació de persones també represaliades no enterrades a les fosses 411

Agraïments

A tots els socis i sòcies del Fòrum per la Memòria del País Valencià perquè han sostingut l'associació i, per tant, la investigació.

Al «meu amic» que em va ensenyar una altra dimensió de la vida.

A totes les persones que han facilitat informació, tot i pensant que amb això posaven en perill la seva integritat física i el seu equilibri familiar i social.

A Acció Cultural del País Valencià, que ens va acollir i ajudar en els moments més difícils.

A les famílies de les víctimes que ens han ajudat, tornant a la tristesa i desolació del record amarg.

A Mercè Teodoro, la nostra advocada, amiga i companya.

A Juan Antonio Ruiz Martín, el nostre procurador.

A Manolo Gallego i a Carlos Alberto Ruiz, que tant han ajudat a difondre el nostre treball, cadascú en el seu àmbit.

A Núria Cadenas, que va ser la primera en escriure sobre el nostre treball.

A Miquel García, perquè sense la seva ajuda hauria estat molt difícil publicar els primers llistats.

Al meu pare, que va ser el primer en dir-me que algun dia hauria de sortir a la llum l'immens mal que va fer el franquisme, però que ho hauríem de fer nosaltres perquè als altres no els interessaria.

A la sentència del Jutjat del Contenciós Administratiu núm.2 de València, que ens va donar força per continuar endavant.

A totes les persones que anònimament ens han ajudat.

A Toni Gil, que em va acompanyar a tot arreu a Barcelona, obrint-me totes les portes.

Als que van contribuir per a la publicació de l'esquela en memòria de les persones enterrades a les fosses.

A Carmen Murias pel seu acolliment i estimació.

A Diosdado Toledano, a la Comissió de la Dignitat, a M.Paz Zúnica, a Entrepobles i a Blanquerna de Barcelona.

No és lícit oblidar

Núria Cadenes

«¡Ya estamos aquí!», proclamaven al primer número del diari creat a posta el 30 de març del 1939, a València: «*Obuses y morteros, fusiles y cañones, ametralladoras y bayonetas, aviones y tanques: las armas de España*». I més encara: «*La Cruz de Cristo, la Espada de Franco, el Yugo y las Flechas*».

La resclosida retòrica faria riure si no fos pels morts que arrossegava i anunciava, els que ens escriuria després Vicent Andrés Estellés,

els morts de fredes matinades,
els morts de les nits tenebroses,
els assassinats de la terra.

Hi va haver a València tants de morts, tants milers de morts, morts a trets o a cops o de fam o d'ofec o qui sap què els van fer, que només de pensar-hi se'ns hauria de fer un nus espès a la gola que no ens acabés de deixar respirar amb l'aparent normalitat que cada dia ens permet d'anar-nos ocupant de les nostres coses, estudiar, fer plans per al cap de setmana, canviar de feina, anar al cinema, etcètera.

I diríeu que si hi ha tant de mesell per metre quadrat, en aquest país, és perquè els gens dels valents són a l'exili o al fossar, perquè nosaltres som els fills dels supervivents, els fills del terror i del calla, per l'amor de déu, que les parets tenen orelles, no preguntis pel teu oncle, pel pare, per ningú, esborra els rostres, un per un i a consciència deixa'ls d'anomenar, xxxxxxxt!, els morts de res no ajuden, les preguntes són problemes i no vull que t'hi emboliquis, filla, fill, amor, s'ha acabat, ja hem patit prou, tu no, silenci.

...

Però de vegades també penso en aquesta mena de prodigi que fa que encara hi continuem essent.

Perquè, fins i tot contra pronòstic, resulta que hi tornem: una vegada i una altra i una altra, re-

fent els fils que ens nuen amb la història, llançant la canya enllà aviam si per fi hi pesquem alguna cosa que ens assossegui, que ens auguri consolidacions i un lloc al món a estalvi de belitres.

Jo no sé si has estat mai, lectora o lector que tens aquest llibre especialíssim entre les mans, al Cementiri General de València. En tot cas, ves-hi. Passeja-hi. Para l'orella. Potser aleshores sentiràs la terra com gemega, com literalment s'esqueixa pels milers de morts que ens hi volen esborrar. Perquè allà, sota un descampat, sota una replaça, en un tros de camí, hi ha la fossa comuna. Les fosses. Són milers de persones. Milers i milers. Homes i dones i avis i xiquets assassinats i enterrats als fossars des de l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat isolada, amb una sistematització que esgarrija, «ordenats» en lletres i quadres i fileres de cadàvers.

Hi ha una dona, Empar Salvador —i el seu nom ja és metàfora—, del Fòrum per la Memòria del País Valencià, que ens els ha trobats. I que ha decidit, amb una fermesa no exempta de llàgrimes, posar tot l'esforç, i el cor, en la tasca feixuga de restituir-los la memòria. De moment, i no és poc, el Fòrum ja ha aconseguit parar els peus als actuals —que no eterns— ocupants de l'alcaldia de València, que havien enviat excavadores —!!!— per construir impúdicament damunt dels ossos de les víctimes de la repressió feixista.

Hi ha gent, encara avui, que no vol que es conegui l'extermini, que se sàpiga què van fer, què ens van fer. Per això és tan important que ara mateix diguem, per exemple, Ramon Garro Roca, Joan Agulló Montllor, Enriqueta Gisbert Navarro, Salvador Alsina Guitart o Dolors Caro, que amb dos anys —dos anys!— va morir a la presó de dones i té el seu poc cos al quadre 4, fila 18, lletra J, lloc 1 de la fossa de la secció 7a Dreta del Cementiri General de València.

Per què els hauríem d'oblidar, ara que en sabem els noms? No seria just. No ho farem.

«Per ser honest, cal saber. Per ser valent, cal comprendre. Per ser just, no és lícit oblidar». La reflexió, concisa i afuada, és de l'escriptor i pacifista alemany Ernst Toller, mort el 1939 —precisament.

Recuperar la memòria és una qüestió de justícia, evidentment. I més coses: recuperar la memòria és recuperar la dignitat, la identitat, és aquell bàsic saber qui som i d'on venim per poder trenar un avenir millor: «cap cosa no pot ser edificada en el no-res», ens avisava l'historiador Pierre Vilar, i val la pena prendre'n nota. Cap cosa. Tampoc la democràcia.

Ho van capir a Alemanya després del nazisme; Xile i l'Argentina han dut a terme —ho estan fent encara— els seus processos per fer llum sobre els crims de les dictadures que van haver de patir: hi ha hagut judicis, es busquen els desapareguts; a Sud-àfrica es van fer processos públics per denunciar les malvestats de l'apartheid; el govern australià acaba d'anunciar que demanarà oficialment perdó a la població aborigen pel genocidi de què van ser víctimes, durant el segle XIX, i part del XX... És clar que no són processos perfectes; però són. Públicament hi ha hagut llum sobre la història, s'ha demanat perdó també públicament, s'ha restituit la dignitat de les víctimes.

Cada vegada que el món ha viscut un d'aquests processos —imprescindibles per avançar per camins democràtics—, l'estat espanyol, que tantes vegades ha presumit de «modèlica transició» i gosa fins i tot donar lliçons a qui no les hi demana, ha mirat cap a una altra banda. No debades el que és avui té lligam directe amb el que era quan clamava

allò de «*la Espada de Franco*» i etcètera: no hi va haver ni procés ni responsabilitats, els militars van continuar on eren, els ministres en dictadura van poder transmutar-se en presidents autonòmics, els torturadors van conservar medalles i remuneracions, la monarquia es va quedar allà on l'havia posada el dictador... i si avui entreu a la seu de la capitania general que l'exèrcit espanyol té a la ciutat de València hi trobareu, plantada al pati, per a instrucció de reclutes i record d'essències inesborrables, l'estàtua que es va treure de la plaça de l'Ajuntament un cop mort el dictador: Franco dalt d'un cavall.

I mentre escric se m'acut una pregunta inquietant: què passaria si en una caserna de l'exèrcit alemany algú hi hagués col·locat, no ja l'enormitat eqüestre que tenen a València, sinó un bust hitlerià de pam i mig? I encara més: continuaria essent-hi l'endemà? Continuarien exercint els qui l'haguessin col·locat? Continuaria fent la resta com si res i explicant la barbaritat com si fos un acudit perquè aquests nois d'uniforme, ja se sap?

Memòria és justícia, dignitat, identitat, avenir. I encara una altra: impuls per a l'acció transformadora. Posem el cas de Sud-àfrica: parlar de memòria vol dir reconèixer que la població negra ha estat víctima de discriminació? Fer un monòlit? Una declaració pública? Sí, és clar. Cal el reconeixement. I el monòlit. I la declaració. Però no s'hi val a deixar-ho aquí, tot permetent, per acció o per omissió, que les coses continuïn on les van posar els actes innobles.

La força de la memòria és poderosa (per això n'hi ha tants que la temen tant): ella ens empeny a posar, ara i aquí, remei a la injustícia.

Context històric

Guillem de Fez Contreras

Entre 1931 i 1936 hi va haver un règim democràtic. Es van celebrar eleccions, l'any 1931, 1933 i 1936, que van donar lloc a diversos governs. Aquest règim democràtic va canviar algunes coses, en fer possible el vot a les dones, permetre els sindicats i les vagues, donar autonomia a Catalunya i començar a crear un Estat laic, legalitzant el divorci i confiscant els béns d'una organització rica, la Companyia de Jesús, els jesuïtes.

Diversos sectors es van aliar contra aquest règim democràtic, la Segona República. Van conspirar per destruir la República, el seu govern i el seu Parlament, mitjançant un cop d'Estat, de l'exèrcit, i amb el suport de l'Església, els terratinents i l'extrema dreta.

El cop d'Estat, que va començar el 18 de juliol de 1936, encara que va fracassar a la majoria de ciutats, va acabar imposant-se després de més de dos anys i vuit mesos de guerra, amb el suport de Hitler des d'Alemanya i de Mussolini a Itàlia.

Es va instaurar una dictadura militar que va durar més de trenta anys. L'objectiu principal dels colpistes, destruir la democràcia, el seu govern, parlament, partits i sindicats, s'havia acomplert. Però aquest no era l'únic objectiu. També pretenien empresonar i assassinar milers de persones, d'esquerres, republicans, socialistes, anarquistes, «separatistes»... per crear terror, arribant a afectar qualsevol persona sense recursos que no pogués demostrar la seva lleialtat al règim.

De fet, ja el mes de maig de 1936, el general Mola, com a director de la conspiració, va escriure una circular als oficials implicats, on afirmava que «s'ha de crear una sensació de dominació total. Tothom que sigui obertament o secretament defensor del Front Popular ha de ser afusellat».

Durant la guerra, en cada ciutat que queia a les seves mans, afusellaven els líders republicans, n'empresonaven milers, i així, després d'una matança inicial, començava un ritme constant

d'execucions, desenes de persones eren tretes de les presons, diàriament o setmanalment, afusellades i enterrades. A partir d'abril de 1939, aquests afusellaments periòdics i sistemàtics es van estendre a totes les ciutats.

A València, el mes d'abril de 1939, quan la ciutat va ser ocupada, hi havia pocs aliments i pocs medicaments. L'exèrcit franquista va detenir i empresonar milers de persones; tantes, que van usar els convents com a presons (com el convent de Santa Clara, a l'avinguda Pérez Galdós), el monestir de San Miguel de los Reyes, el monestir de Santa Maria del Puig, edificis públics, fins i tot la plaça de braus es va omplir de presos i preses polítics, tanta era la gent que detenien. Després dels primers afusellaments caòtics, alguns enmig del carrer, van començar a afusellar gent que era a la presó.

Llavors, la situació sanitària era un desastre. Hi havia pocs medicaments i pocs metges, i gran part de la població no podia accedir a les cures mèdiques. Per això, algunes malalties mataben molta gent, com la tuberculosi. Si la situació era difícil al carrer, a les presons era crítica. Els presos i les preses no rebien atenció mèdica de cap classe, molts moriren de malalties que, senzillament, no van ser tractades.

Aquesta situació es va allargar durant més de deu anys. Amb l'ambient de terror que es va crear, el pànic a l'execució o a la presó i les tortures, van haver de passar més de seixanta anys fins que algú tingués el valor d'investigar la matança sistemàtica que va tenir lloc a València des de 1939 fins als anys cinquanta. La magnitud de la repressió a tot Espanya, però, no ha estat encara investigada en profunditat. Per fer-nos una idea, el mateix ministre de Justícia de la dictadura militar, Eduardo Aunós, va declarar l'any 1945 que, entre 1939 i 1945, havien mort 192.000 persones a les presons. Durant els anys cinquanta va disminuir la

quantitat d'afusellaments, d'execucions i també la quantitat de gent a les presons, encara que quedava molta gent presa i als «batallons de treball», forçats a construir pantans o el Valle de los caídos, a treballar a les mines d'Almadén o a reconstruir ciutats, destrossades per la guerra i els bombardejos i en qualsevol altra obra pública.

En els anys seixanta es va executar poca gent, i de la gent empresonada, les que no havien mort, sortien al cap de vint o vint-i-cinc anys de condemna.

El 1975, amb la mort del general Franco després de 30 anys de dictadura personal, s'instaura la monarquia, amb Juan Carlos de Borbón com a rei. Les eleccions de 1977 van donar lloc a la creació del Parlament que va elaborar una Constitució que va ser aprovada en referèndum el 1978.

No es va parlar mai públicament de les matances del franquisme, ni tampoc es va acusar i jutjar els responsables i els executors. Els oficials de l'exèrcit, amb sang a les mans, podien estar tranquils. A més del pacte entre diversos partits polítics per garantir la seva impunitat, es va fer un pacte de silenci, segons el qual ningú no parlaria sobre el que va succeir abans de 1975.

Així doncs, durant els anys vuitanta, entre la por a parlar de les persones grans i la ignorància de les més joves, es van ocultar les matances. En el cementiri de València, on tanta gent va ser enterrada sense cap mena de registre, i on algunes de les persones registrades morien per una «fractura a la base del crani» o per un «xoc traumàtic», diversos equips de govern de l'Ajuntament de València es van dedicar durant els anys vuitanta i noranta a construir centenars de nínxols al damunt de les fosses on s'enterrava gent durant els anys quaranta. D'aquesta forma es dificultava la investigació d'aquestes fosses, excavant i exhumant cadàvers.

El març de 2006, el Fòrum per la Memòria del País Valencià va començar a investigar l'arxiu d'enterraments del cementiri de València. Vam començar a copiar el registre del període que comprèn de l'1 d'abril de 1939 al 31 de desembre de 1945. A l'abril, només un mes i mig després de l'inici d'aquesta investigació, l'Ajuntament de València començà a construir 1.030 nínxols a la secció setena del cementiri, la qual, curiosament, és l'única fossa de l'època de la postguerra (de 1939 a 1945), damunt de la qual no s'havien construït nínxols i l'única, per tant, que podia ser investigada fàcilment, excavant i exhumant sense

grans obstacles. El Fòrum, després de demanar a l'Ajuntament que no construís aquests nínxols, sense èxit, van denunciar l'Ajuntament als jutjats abans de l'inici de les obres.

Durant aquells mesos, ens va arribar informació sobre l'imminent trasllat dels llibres de registre d'enterraments de l'arxiu del cementiri, per la qual cosa vam comparèixer allà amb una notaria, perquè aixequés acta, i quedés constància de l'existència d'aquells llibres, tal com va ocórrer en ser traslladades les actes immediatament al jutjat.

Davant del desastre que suposava el fet que es construïssin nínxols en l'única fossa on encara no s'havia edificat al damunt, obstaculitzant i bloquejant qualsevol possible investigació (o homenatge), i davant de la ferma negativa de l'Ajuntament a reconsiderar la seva posició, vam demanar ajuda a la gent, recorrent a qui volgués, perquè escrivissin cartes a l'alcaldeessa, Rita Barberà, demanant la paralització de les obres. Més de 2.000 cartes van ser enviades a l'Ajuntament, i més de 300 organitzacions van signar la carta.

No tota la població de València ignorava o menyspreava l'existència d'aquestes fosses, la seva investigació i el record i homenatge a les persones assassinades per la dictadura militar que es troben allà. A més de les cartes, vam decidir publicar una esquela en un diari, en record de totes les persones enterrades en les fosses comunes. Aquella esquela va ser pagada amb una subscripció popular, amb aportacions de la gent.

També vam realitzar una concentració en el cementiri, que no seria l'última, i va ser un dels primers homenatges públics a les persones afusellades pels franquistes a València. A més de les cartes, i de la concentració, vam denunciar aquelles obres en el cementiri, com hem dit, amb la imprescindible col·laboració de la nostra advocada Mercè Teodoro, que es va vincular a les nostres reivindicacions, i va presentar la primera demanda a Espanya per protegir aquest tipus d'espai de l'acció de la mateixa administració.

El 9 de maig de 2006, en continuar les obres malgrat les nostres peticions, ho vam denunciar i aquell mateix dia, una jutge les va paralitzar. Nosaltres vam fer tot el possible per difondre el que passava, incloent diverses rodes de premsa. El dia següent, la ministra de Cultura va dir que «arribat el cas, estariem disposats a aportar la nostra quota de responsabilitat». Cinc dies més tard, el 15 de

maig, la jutge va mantenir la paralització de les obres. Tres dies més tard, el 18, l'Ajuntament va haver de donar l'ordre de tornar a portar la terra i les restes humanes al cementiri de València.

A causa del risc, des de 2006, pels primers moviments de terres, les obres a la fossa i després amb el transport de terra amb ossos en camions a Sagunt, vam fer tot el que vam poder per protegir-los, intentant aconseguir suport, sobretot a nivell internacional.

Amb aquest objectiu, la primavera de 2007, es va celebrar a València la constitució de la «Comissió de la veritat», que es basava en el model de la comissió de la veritat que es va organitzar a Sud-Àfrica en finalitzar l'apartheid. Per això, vam cooperar amb Acció Cultural del País Valencià, que es van vincular a la nostra lluita per protegir la fossa i van fer les passes necessàries, contactant amb diverses personalitats i organitzacions, per poder-la crear. El Fòrum, Acció Cultural, la Comissió per la dignitat, el Tribunal Permanent dels Pobles i altres organitzacions, vam participar en l'acte de constitució de la Comissió,

on van intervenir, entre altres, Franco Frattini, vocal del Consell General del Poder Judicial, en persona; Federico Mayor Zaragoza, ex director de la UNESCO, en persona, i Desmond Tutu, premi Nobel de la pau, per vídeo-conferència, en un palau de congressos completament ple. Amb aquest acte, va quedar clar que persones d'ideologia diferent i nacionalitats diferents, s'unien per denunciar la matança i demanar la seva investigació. Cosa important perquè d'aquesta manera, al cap de seixanta anys, es comença a reconèixer públicament l'existència de la massacre franquista.

Nosaltres no som professionals, i hem volgut fer aquest treball perquè se sàpiga part del que va passar i per honrar els republicans i les republicanes d'esquerres que van ser assassinats.

No se sap, i probablement no se sabrà mai, la magnitud de la repressió a València. Aquest és només l'inici de moltes investigacions llargues que es porten a terme. En conèixer, i fer conèixer el passat, esperem contribuir al fet que no torni a passar en el futur.

Trencar el silenci

Amparo Salvador Villanova

«Ai, filla, si haguessis sentit els crits des del carrer! Plena a vessar, treien les mans per les finestres perquè els llancéssim alguna cosa per menjar, però no ens deixaven acostar-nos-hi». Es referia a la *Plaza de Toros* de València. Havia sentit molts comentaris similars durant anys, però aquest va ser el revulsiu que em va llançar a buscar. Aquests comentaris sempre es referien a la brutalitat sense límits del que havia succeït a València després de l'entrada de les tropes franquistes: les cordes de presos que cada dia sortien de l'estació del Nord, trontollant, molts amb ferides, les mans lligades, i lligats alhora per la cintura del que tenien al davant, de manera que si un queia, queien els del voltant, sempre entre 80 i 100. Algunes vegades se'ls emportaven caminant fins al carrer Marqués de Sotelo, i altres, allà mateix, a la porta de l'estació, els pujaven a un camió i ja ningú no sabia on els portaven.

També es deia que el Manicomi era presó i que allà moria molta gent. Que l'hospital també era quasi tot una altra presó i que cap malalt volia anar allà, per malament que es trobés. Que en totes les esglésies i convents havien tancat gent de qui mai no se'n tornava a saber res. Que la presó Modelo estava atapeïda, i que a la porta la gent feia cua dia i nit per saber alguna cosa dels familiars presos i per veure'ls, potser per darrera vegada, quan els treien per portar-los a matar, o ja morts, sense saber on els portaven a enterrar. Que un dels mitjans que utilitzaven per saber si el pres era viu o mort, era la cistella o el brocal on intentaven ficar-hi menjar perquè no morissin de fam, que moltes vegades no era res, i a la cua repartien solidàriament entre totes les cistelles el que escassament es portava perquè tots tinguessin alguna cosa. Encara que els que no tenien les famílies aquí, que eren molts, aquests és clar, es quedaven sense res. I a esperar a que la tornessin perquè si les coses eren dins, no hi havia dubte, era ja mort, i a casa amb la desolació, sense que diguessin ni tan sols on l'havien enterrat. I si la cistella era buida és que encara era viu, i a casa

també, alhora amb l'esperança i el temor de què trobarien al dia següent. També que la fam era terrible, que molta gent moria per gana, que el menjar era només per als que podien pagar l'estraperlo, que eren pocs, o per als del Règim, a qui no els faltava de res; que ni tan sols les cartilles de racionament les donaven a tothom, només als que tenien contactes o eren delators. I les malalties per a les quals no hi havia ni medicaments ni metges, que molts havien marxat a l'altre món per les carències que patien.

Que a València hi havia anat molta gent durant la guerra. Molts eren evacuats, sobretot criatures, persones grans i ferits per protegir-los davant la imminent entrada de les tropes franquistes en els llocs on vivien, que altres també venien fugint dels franquistes, a més de militars d'altres fronts, però que de molts no n'havia tornat a saber res.

Tot el que es deia parlava de l'horror: criatures penjades perquè a un falangista li agradava veure com donaven cops de peu a l'aire; criatures amb el cap trencat perquè els agafaven de les cames i els colpejaven contra la paret o contra el terra, a vegades fins i tot davant de la mare, que moltes vegades perdia el cap, la qual amb una mica de sort acabava amb dos trets al cap. Escoltar aquestes coses em semblava una exageració, fruit d'alguna llegenda, però més tard jo mateixa ho vaig comprovar, en llegir anotacions de criatures amb aquestes causes de mort, com es pot llegir en els llistats. Després, el que explicava la senyora Lola, del Cabañal: «t'havies d'amagar perquè no et violessin, però moltes vegades no servia de ser». També que portaven gent de no se sap on i que els mataven en una paret del «Camp del Corcho», que sempre, en el decurs dels anys, va estar pintada de blanc fins que la van tirar per construir-hi pisos. Que ella, una vegada que Rita Barberá¹

1. Alcaldessa de València.

va anar a casa del pensionista del Cabañal i es va acostar a donar-li la mà, no li va voler donar i li va dir que «jo no dono la mà als franquistes», episodi del qual se sentia molt orgullosa. Que va haver-hi un temps que mataven la gent enmig del carrer, o que l'arraconaven contra la paret, apuntant-los amb les armes, fins que arribava el camió i se'ls emportaven vés a saber on.

Total que tot eren morts. Però si n'havien matat tants, ¿on eren? I aquí ja ningú no responia. Doncs en algun lloc els havien de tenir: els morts no es volatilitzaven en l'aire.

Després, els comentaris sobre la pròpia família: la teva àvia, una dona que malgrat l'edat i estar carregada de fills, s'havia compromès amb la defensa de la República. El teu pare, un combatent de la CNT,² que va fugir d'Espanya caminant fins creuar els Pirineus, per ser ficat com els animals en un «Camp de Refugiats» a França, «custodiat» per soldats del govern socialista francès, armats fins als ulls (tantes armes per a gent afamada, ferida i rebentada del viatge), d'on fuig, però l'agafen i el porten a un altre Camp igual o pitjor, i s'ha d'apanyar perquè no el fiquin en un tren i el portin de tornada a Espanya, cosa que hauria suposat la seva mort. Passant vexacions, violències múltiples, malalties, epidèmies i fam infinita. On anaven els agents del govern mexicà amb els seus cotxes i s'emportaven els que tenien carrera, o càrrecs en el govern de la República, deixant en aquell infern els que «no eren res», és a dir, treballadors que havien defensat la República fins i tot amb les dents. Quan van entrar els nazis, la pròpia policia francesa els va donar el seu nom, se suposa que complint ordres d'algú, i «amablement», li ofereixen escollir entre tornar a Espanya perquè el matessin els franquistes o anar a les Companyies de Treballadors Estrangers. Malgrat estar tan documentades les aberracions que van cometre els nazis amb ells, curiosament sempre deia que els francesos encara l'havien tractat pitjor. Per altra banda hi havia la teva tieta, la seva germana, a qui li havien matat el seu company i a ella l'havien rapat al zero i l'havien obligat a beure oli de ricí per ser del Socorro Rojo i realitzar tasques humanitàries. I tantes històries, iguals o semblants, d'altres familiars a qui els havien fet

pagar molt car el seu compromís amb la llibertat i la democràcia.

Els anys anaven passant sempre amb el pensament de buscar-los encara que sense saber com, fins que un dia vaig ser a les mines de Río Tinto. Seguint la veta del mineral, cavaven uns cràters immensos, creant una muntanya al costat amb la terra que treien; fins si tot desplaçaven pobles sencers per tal de treure el mineral de dins de la terra. I llavors em va venir al cap la idea que a València podien haver fet el mateix: van cavar un cràter en una muntanya per tirar-hi els morts dins. Només havia de trobar-la, en aquella època no hi havia massa transport i els trasllats deurien ser un problema, o sigui, que no podia ser molt lluny de València. Vaig aprendre conceptes bàsics de geologia i vaig marxar sola a recórrer alguns camins de ferradura i dels excursionistes, buscant senyals que diguessin que aquella muntanya era més recent, però em perdia tota l'estona, i quan em despistava sortia del camí. Després vaig aconseguir convèncer un amic i anàvem junts. Quantes vegades vam deixar el cotxe en un poble i ens despertàvem en un altre! Un dia em va dir que no continuava, que allò era una bogeria i que en tot cas continués jo. Em vaig unir a un grup d'excursionistes i ja no em vaig tornar a perdre. Vaig aprendre a orientar-me a la muntanya, però durant els tres anys que vaig recórrer La Calderona, part de l'Espadán i altres muntanyes, no vaig trobar cap senyal del que buscava, encara que vaig saber que moltes de les carreteres que unien els pobles de les serralades s'havien construït en temps de la República.

Mentre recorria les muntanyes em vaig apuntar a l'Associació per a la Recuperació de la Memòria Històrica, però al cap de dos anys no vaig aconseguir que em connectessin amb ningú, així doncs, vaig marxar a Madrid, a parlar amb els del Foro por la Memoria. Ells tampoc em van facilitar cap contacte, però em van ajudar a crear una associació: el Fòrum per la Memòria del País Valencià. I des d'allà vaig començar amb activitats més organitzades, com crear l'any 2004 una exposició en memòria dels valencians i valencianes assassinats en els camps nazis, coincidint amb el 60 aniversari del seu alliberament, que anomenem «Memòria de Mauthausen, 60 anys després». Qui m'ho havia de dir!, però aquella exposició em va oferir la clau a través de la qual havia de buscar les persones que presumiblement havien mort durant la repressió franquista.

2. Confederación Nacional del Trabajo, sindicat anarquista.

Durant els treballs de documentació previs, vaig saber de Casimir Climent, un valencià deportat a Mauthausen que, com que sabia alemany, els nazis el van destinar a les oficines que la Gestapo tenia al camp. El treball que li van assignar va ser omplir els expedients dels deportats que anaven arribant, i se li va acudir duplicar les fitxes dels espanyols perquè un dia, si sobrevivien, es pogués saber quants espanyols havien portat allà. Més tard, va arribar a les oficines Josep Bailina, un altre deportat català, i entre els dos van duplicar les fitxes. Però no hi havia cap lloc on poder amagar-les i encara menys podien pensar en treure-les de les oficines. Llavors a Casimir se li va ocórrer amagar-les al magatzem del material d'oficina, intercalant-les amb les fitxes en blanc. Els nazis mai no les van descobrir, i quan van ordenar incendiar les instal·lacions per destruir les proves de les atrocitats que s'havien comès allà, no se'ls va ocórrer cremar aquest magatzem, les fitxes es van salvar.

I aquesta història em va portar al cementiri de València. Casimir em va fer adonar que el millor lloc per amagar alguna cosa i que passi desapercebut és posar-ho en el lloc on es guarden les mateixes coses. Jo buscava morts amagats, i el lloc on podien passar més desapercebuts era on hi havia la resta de morts, al cementiri. I vaig anar fins allà. El primer que vaig comprendre és que s'havia d'actuar amb cautela: en cas que fossin allà, els haurien tingut amagats durant 70 anys, els 30 de democràcia inclosos, fins i tot durant els anys de govern municipal d'esquerra, no era difícil comprendre que no voldrien fer-ho públic ara. El cementiri em semblava una immensitat, hi havia anat en ocasions comptades. I per on podia començar? Anava amunt i avall, però no veia cap senyal del que buscava (és clar, com ho havia de trobar, les fosses eren a la clandestinitat més absoluta, sense cap senyal, sense cap record a tots els que hi havien llançat). S'havia de planificar la recerca i començar per algun lloc. El que més coneixia era el cementiri civil i vaig pensar que si hi havia alguna fossa, aquest era el lloc més lògic. Allà enterraven els no creients i persones d'altres religions, a més dels feixistes amb les seves idees sobre el més enllà, segur que van pensar que aquest era el millor lloc per llançar-hi els que ells anomenaven rojos, maçons, criminals, etc. Em va cridar l'atenció que hi havia un espai que tenia molts desnivells i enfonsaments, com si hagués

estat bombardejat; s'havia convertit en un petit prat, anivellat i ple d'herba. Vaig preguntar a un treballador del cementiri i em va dir que era un jardí; li vaig comentar que estava bé que sent tan escàs i car el sòl als cementiris s'haguessin recordat de construir una zona verda. Li vaig captar una expressió que deia clarament: «si n'ets de ble da».

Vaig fer fotos de diferents làpides modernistes, precioses, trencades i descuidades, fetes un desastre, i les vaig portar a l'ajuntament per ensenyar-les al regidor de EU.³ Vam tornar-hi tots dos el dia següent perquè les veiés in situ, i allà mateix li vaig dir: pregunta tu, que ets regidor, i t'hauran de dir la veritat, perquè crec que aquest prat és una fossa comuna on van enterrar represaliats del franquisme. I efectivament li van dir que sí.

Bé, doncs ja teníem la fossa. Ja estava tot descobert. Ara només calia documentar-ho, saber quantes persones podien haver-hi enterrades i plantejar-nos actes en memòria de les víctimes, que il·lusa! Allò només era la punta de l'iceberg. Dins del cementiri, perfectament camuflades, hi havia cinc fosses comunes més, immenses, que ocupaven una superfície de 41.020 m², amb milers i milers de persones dins, però això llavors, no podia ni imaginar-ho.

Ja amb la fossa descoberta, durant els primers mesos de 2006, la vam fer pública i vam demanar a l'Ajuntament que dediqués aquest espai a la memòria de les víctimes, que per descomptat va dir que no, i vam preparar un acte d'homenatge. Mentrestant, m'anava documentant. No va ser senzill. Ningú no volia parlar. Vaig aconseguir, després de molts esforços i gestions, establir contacte amb un antic treballador del cementiri. No em va dir res, però em va presentar a un altre que em va parlar de les matances de La Rambleta, terrenys situat, en part, just davant del cementiri civil, on dóna una porta. Em va dir que allà vam matar dia i nit durant «molt temps», que això ho sabia molta gent i si ningú no parlava era perquè no volien complicacions o perquè estaven morts de por. Que als morts els entraven per la porta i els tiraven directament a la fossa. En preguntar-li de quants morts estàvem parlant, va dir que milers. Em va estranyar que en un lloc tan petit poguessin llançar-hi tantes persones, i va contestar que

3. Esquerra Unida del País Valencià.

no diria res més, que parlar avui dia encara podia sortir molt car, que jo també faria bé en callar i no seguir furgant, que era molt perillós perquè alguns dels implicats en les matances encara eren vius, que fins i tot podien venir a buscar-nos, i que també hi havia els que no havien estat implicats, però tampoc no volien que se sabés res. Que el millor era veure, sentir i callar.

Al cap de pocs dies vaig tornar a buscar-lo. Li vaig dir que m'era igual que em vinguessin a buscar, que no pensava que passés, però que en qualsevol cas volia saber què va passar i fer-ho públic, i que si ell ho preferia no en diria res. Va riure i em va dir que quina garantia tenia. El dia següent vam quedar amb algú altre que va ampliar la informació sobre La Rambleta i es va estranyar del meu interès per les «fosses de dins de la tàpia», en concret la del cementiri civil, quan n'hi havia moltes més fora. Fosses en plural! I dins i fora de la tàpia! «Què esperaves? Els portaven en carros i camions. L'aigua s'emportava la sang. Quan acabaven amb una tanda començaven amb una altra. I allà baix, on ara hi ha el crematori, encara en van matar més, i allà ho tenien més fàcil: hi havia aigua i la porta per ficar-los era més a prop. I ho escrivien tot, encara que moltes vegades escrivien el que volien.» I on són aquests escrits? «Ara no sé què se n'haurà fet. Abans eren aquí, però des que van reformar el cementiri no sé on hauran anat a parar. Quina destrossa que van fer! Van desaparèixer un munt de papers» I on els enterraven? Vaig notar que feia una estona que s'estava posant molt nerviós, com si s'hagués penedit de tot el que havia dit. Em feia l'efecte que ja no respondria res més, i just llavors: «Ja t'he dit més del compte. No vull complicacions, pregunta a altres, no sóc l'únic a saber-ho, però allà dins no crec que n'hi hagi menys de 1.000. Potser 1.500.» I allà baix? «Bé...! allà ja no poden ni comptar-se.» Encara em va dir que als horts d'aquella zona sempre va haver-hi collites molt bones sense necessitat d'abonar-les. Segons aquesta informació, doncs, van matar davant de les portes del cementiri (just davant del crematori n'hi ha una). Sembla que ho tenien tot pensat: s'estalviaven recorregut a l'hora d'enterrar-los i aprofitaven l'aigua que passava per allà perquè ho deixava tot net de sang. Però llavors, on portaven els que mataben allà?

Si hi havia documentació sobre les persones assassinades i llançades a la fossa, o fosses, s'hau-

rien de buscar perquè segur que no deuria ser a la vista. Si hagués estat en alguna biblioteca o arxiu d'accés lliure, ja hauria estat trobada. La recerca s'havia d'organitzar partint de llocs més discrets. Faltava saber, per altra banda, si aquesta documentació existia, el que n'havia parlat va dir que amb la reforma del cementiri s'havien fet un fart de destruir papers, també que fins llavors havia estat guardada allà, però que havia desaparegut. En qualsevol cas, encara que tot això fos així, era necessari buscar. Almenys s'havia d'intentar. Els cementiris depenien de la Església i de l'Ajuntament, així doncs deuria estar en algun departament d'un dels dos organismes.

Els primers esbrinaments van ser desoladores. El primer que vaig comprovar és que l'Ajuntament tenia molta documentació fragmentada, repartida en diferents locals en tot València, des de Mestalla⁴ fins a la Plaza de América, passant per diversos barris, que no eren d'accés lliure, és clar, i a més, ni tan sols existien relacions o catàlegs dels materials existents en aquests llocs, o almenys això deien. I pel que fa a l'Església encara era pitjor: no hi havia manera d'entrar en els seus arxius, fins i tot a través de contactes de dins de la mateixa Església. Per altra banda, no podia presentar-me en un d'aquests llocs i preguntar: «tenen documentació sobre les persones assassinades durant el franquisme i llançades posteriorment a la fossa comuna?» Això constituïria motiu suficient, en cas d'existir, de posar-la en perill. Ja m'havien alertat sobre la manera com les gastaven en destruir documentació.

Amb aquest panorama, s'havia de recórrer al que mai fallava: buscar un contacte que obrís la porta falsa i esbrinar el que hi havia en el local sense aixecar sospites. I mitjançant aquest procediment vaig ser en diversos departaments que no podia imaginar que poguessin tenir documentació guardada. També vaig investigar en instal·lacions militars, al cap i a la fi sempre s'havia sentit que en les casernes n'havien mort molts, podia ser que tinguessin relacions amb les persones que havien matat allà. Haig d'agrair la gestió d'un militar que va esbrinar si existia aquest tipus de documentació i em va dir que no havia trobat res, i era veritat. En qualsevol cas, vaig poder comprovar que a l'Exèrcit no tots pensaven de la mateixa manera.

4. Zona de València

Almenys a València hi havia una persona a qui li valia la pena col·laborar perquè aquest crims no s'oblidessin.

Així, per al 5 de març, vam preparar un acte d'homenatge a les fosses i vam voler posar una làpida en memòria de les víctimes, però l'Ajuntament, malgrat haver obtingut els permisos, va tornar enrere i va dir que no. L'excusa va ser que l'arquitecte municipal havia emès un informe que ho desaconsellava per la fragilitat de la paret, encara que mai aparegué aquest informe. Una làpida que fins i tot pagàvem nosaltres! Sembla que diverses persones van maniobrar perquè no la poguéssim col·locar. Vam posar-ne una de cartró en el seu lloc, que hi va ser fins que la humitat de la pluja la va tirar. Un episodi miserable.

Però llavors ja coneixia una altra fossa. Feia uns quants dies que m'havien citat a les oficines del cementiri i vam anar-hi diverses persones, entre elles, el regidor d'EU, amb el director del cementiri fins a un jardí amb una immensa creu en el centre, situat a la Secció 5ª Dreta. Ens va dir que era una fossa, que en el cementiri n'hi havia dos, la del cementiri civil i aquella, però que en aquella no hi havia res, que si volíem documentar aquella fossa, podíem consultar uns llibres que hi havia a les oficines. Li vaig preguntar que si allà hi havia enterrats els que havien matat on era el crematori. Va dir que no n'estava segur. Poc m'imaginava que aquell espai que va resultar que mesurava 1.590 m², que llavors em va semblar una immensitat, era només una petita part d'una immensa fossa de més de 14.000 m² com vaig saber més tard.

Tots van marxar i vaig sortir a buscar en Guillem. Havia quedat amb ell a la porta per comentar en què havia consistit la cita de les oficines. El vaig portar al «jardí» i li vaig explicar les matances al crematori i que aquells morts podien estar enterrats allà. I allà ens vam quedar, asseguts a les escales de la creu, les hores mortes, sense menjar ni beure, a vegades parlant i altres en silenci, intentant assimilar el que teníem davant, sense ser capaços de marxar. Després vam reconèixer el terreny, i de seguida vam veure els enfonsaments a la terra que formaven les fosses que sortien a la superfície i que eren per tot arreu. Aquestes empremtes serien una de les claus perquè més tard m'adonés que aquell «jardí» era un espai situat entre els quadres 2 i 4 de la immensa fossa que agafava tota la Secció 5ª Dreta.

Durant l'acte del dia 5 anunciàvem que hi havia una altra fossa i que oferiríem la informació quan tinguéssim més dades. I així va quedar tot de moment perquè al cap de pocs dies, a l'altura del número 55 de la Gran Via de Ramon i Cajal, em va parlar un home d'uns 80 anys. «Jo et conec», em va dir. «He anat a tots els actes en què has intervingut i vaig ser el dia 5 al cementiri». Ens vam mirar i em va dir: «tu no callaràs res, oi?» I tant! «Si vols véns demà al cementiri i t'ensenyaré un lloc que segurament no coneixes, però abans m'hauràs de jurar que, passi el que passi, mai no diràs que t'ho vaig dir jo». Li vaig contestar que jurar no, que no era creient, que si li servia el meu compromís personal (en això del cementiri, el primer que tots demanaven era que els garantís l'anonimat). Més tard vaig preguntar-li de què temia, ja que a la seva edat poc li podien fer, ja tenia la vida resolta. Em va dir que a ell no, però que hi havia els seus fills i els seus néts. Que sabia que a mi també m'havia posat en perill, que començava a penedir-se d'haver-me dit res, que els feixistes no perdonaven mai.

Era la primera vegada que el veia, però el dia següent vam quedar a les 10 del matí a la porta del cementiri. Quan vaig arribar, puntual, ja hi era esperant. Ens vam saludar i vam entrar dins. Va començar a parlar-me de coses que no tenien res a veure amb la nostra visita, encara que la veritat és que no sabia exactament a què anava, només em va dir que m'ensenyaria un lloc; que les pensions que cobraven eren baixes i que l'assistència social per a les persones grans era molt escassa, que quan no et valies per tu mateix, t'enviaven a casa una persona dues hores i amb això t'havies d'apanyar, i això si tenies sort, que era una vergonya que els fessin pagar per la targeta de la EMT,⁵ que en altres llocs era gratis. Fèiem voltes i voltes pel cementiri i continuava amb la mateixa conversa. Jo escoltava, esperant que quan a ell li semblés ja diria el que havia de dir.

Havien passat ja dues hores des que vam entrar al cementiri i de cop s'atura i em diu: «Tot això que veus aquí és una fossa». Vaig veure una placeta amb bancs i palmeres i vaig dir assenyalant-la: doncs és quasi tan gran com la del cementiri civil.

5. Empresa Municipal de Transports.

I em va dir: «no, la plaça sola no, tot», però jo només veia nínxol. Però on? «Són sota els nostres peus, sota els nínxols, tot el que veus és la fossa». Em vaig aturar mirant-ho tot. No em feia la idea. Continuava veient nínxols però les cames em van començar a tremolar. «Vine», em va dir. I vam anar cap a una de les tramades de nínxols i al cap de poc s'aturà: «sota aquest nínxol, però més endins hi ha el meu germà, es troba fàcilment, és el nínxol següent al de les tres verges». Efectivament, tres nínxols seguits tenien una escultura que representava una verge o un sant, no ho sé. «Però jo no necessito veure-les, tinc gravat el lloc al cap. El van portar de La Modelo. Era a la porta fent cua i va sortir del carro, anava tapat però vaig distingir el seu cap i el vaig seguir fins aquí. El van tirar amb cinc més en una de les moltes rases que tenien cavades. A ell el van tirar el quart, els apilaven els uns damunt dels altres, sense caixa i sense res. Tenia 17 anys, i jo 8. No deixaven entrar però jo em vaig colar i vaig veure que l'enterraven aquí. Han passat molts anys i això ha canviat molt, però a mi el lloc no se m'oblida.» Ja llavors semblava que prenia consciència de la magnitud del que em rodejava. No em feia la idea d'una fossa d'unes dimensions tan immenses i no havia escoltat la seva explicació. Però com podien cavar un forat tan immens? (després vaig saber que l'espai mesurava 5.763 m²), i llançar tanta gent dins, haurien necessitat molts camions i excavadores. «Ai, filla, un forat! N'hi ha cents. Feien files, i entre fila i fila, ja t'he dit que hi cavaven rases, a continuació d'altres, de la mida d'una persona estirada, les quals anaven omplint de morts, un damunt de l'altre, i les parets amb maons!» Però, de quina profunditat? «Qui ho sap. A la del meu germà van ficar-ne sis comptant-lo a ell, que jo ho veïés. Però la van deixar oberta, pot ser que en fiquessin després més i tampoc no sé si dins en tenien ficats d'altres.

Tot se'm va tornar a descol·locar. No acabava d'imaginar el que em descrivia amb les rases cavades, però em vaig adonar que aquell espai estava perfectament organitzat per enterrar milers de persones sense que es notés res, cosa que volia dir que esperaven milers de morts dels quals es volien desfer. Igual que els nazis! Només que ells utilitzaven forns crematoris. Ens vam posar tots dos a plorar i ens vam abraçar allà mateix, davant d'on havien llançat el seu germà. I quin any va passar

això? «El 1940». Vam anar a seure al banc de la placeta, l'emoció i el mareig no ens permetien estar dempeus, i al cap de poc em va dir que marxava, que ja no es podia quedar més estona. Espera, no marxis, digues-me com et puc trobar. «No pateixis, ja et buscaré jo». Volia acompanyar-lo, però si marxava potser ja no tornava a trobar el lloc de tan desorientada com estava. I continuava asseguda al banc amb un plor dels que no es controlen, que té la seva pròpia dinàmica. Volia preguntar, però des del banc no veia ningú. Al cap d'una estona va arribar una dona que es va posar a arreglar la làpida d'un nínxol, però que com que continuava amb el plor no m'hi acostava, em feia vergonya que em veiés així, fins que vaig pensar: com si fos a la Gran Via! Aquí tothom plora quan vol i ningú no s'estranya. Finalment em vaig aixecar i vaig anar cap a ella. Em va dir el número del seu nínxol. No, no. Tot aquest lloc, el quadrat sencer (llavors ja m'havia fixat que la zona tenia forma de quadre). «Doncs no ho sé, però en aquella porta hi ha una rajola que té alguna cosa escrita». Vaig arribar fins allà i en la rajola posava: «Secció 5^a de l'Esquerra».

Encara em vaig quedar una estona intentant assimilar el que acabava de saber i veure, encara que vaig marxar i encara continu sense poder comprendre la raó de tanta barbàrie. Ja no hi havia guerra, ja anaven tots desarmats, presos, fugits, amagats o morts. Només quedava gent indefensa amb fam i por. I el pitjor no havia arribat. Em faltava molt horror per veure i comprovar el que per a mi ha estat el més terrible de tota aquesta història: la repressió va arribar a les criatures, moltes van morir per desnutrició, debilitament (atrèpsia, anoten en els Llibres), fam, malalties oportunistes i per la desastrosa situació sanitària i social, però altres van ser executades com els grans, penjades, decapitades, violades, apallissades fins a morir, caps trencats (qui sap si colpejant-los al terra com explicaven, o d'un tret, què importa, caps trencats al cap i a la fi). Les causes de les morts, anotades pels mateixos franquistes en els Llibres de Registre d'Enterraments, ho demostren.

De camí fins a la sortida em vaig anguniejar. El meu amic havia marxat i si no donava senyals de vida jo no el podria trobar. Em va dir que em buscaria però, i si no ho feia? No van passar gaires dies fins que el vaig tornar a veure. Des de llavors ens hem vist molts cops, hem parlat de moltes

coses i he entès els seus motius per preservar la seva intimitat. Té la salut feble i ja és molt gran. Ara tinc por que la mort se l'emporti, com s'ha endut a altres persones que he estimat.

Ens havien dit, quan ens van ensenyar el «jardí» de la creu a la Secció 5ª Dreta, que hi havia dues fosses, però ja coneixia la tercera. Per altra banda, el que va venir amb el que va ser treballador del cementiri va dir clarament que tot estava ple de fosses, dins i fora de la tàpia. La informació podia ser exagerada, però el que era segur fins ara és que ja coneixia tres fosses, o sigui que podia haver-n'hi més. Era necessari continuar buscant i extreure les precaucions i la discreció. Les persones que informaven havien de comprovar que la seva identitat estava totalment salvaguardada. En primer lloc s'havia de respectar la seva voluntat, segur que en tenien motius, i això els animaria, a ells i a d'altres, a continuar informant, estava convençuda que sabien moltes més coses que només dirien si se sentien segurs. A més, si per tot el que sabia en aquell moment, la investigació només havia començat, el més sensat era actuar amb discreció fins a conèixer l'abast del que podia haver-hi amagat en aquest cementiri.

El cas és que fins arribar al cementiri van haver de passar anys d'investigació i penalitats, però va ser arribar allà i semblava que tot ho anaven posant al davant perquè ho trobés a mesura que avançava. Vaig aconseguir connectar amb una altra persona que em va confirmar directament que hi havia diverses fosses, on hi havia milers i milers de persones enterrades, totes durant la repressió franquista i que les fosses no es veien perquè estaven camuflades, havien construït tot un cementiri al damunt que les ocultava, i que molts ho sabien, inclosos polítics de tots els colors, alguns fins i tot, molt coneguts, tant dels que estaven callats com dels que es posaven les mans al cap davant de les informacions que anaven apareixent, però tots estaven d'acord en callar. Ben pensat, no podia ser d'una altra manera, com era possible que no ho sabessin, per exemple, els regidors d'àrea que havien passat pels diferents governs municipals, sobretot els que van donar les ordres de construir-hi al damunt? I els directors que havia tingut el cementiri? Tampoc no ho sabien? Però, és clar, hi havia els «Pactes de la Transició» que l'esquerra va firmar. Allà es va pactar el silenci, l'oblit, la destrucció de les proves del *genocidi franquista*, la

impunitat per a tots els implicats. I com les puc trobar? «Et puc fer un dibuix d'on sé que n'hi ha una, encara que mai no vaig ser capaç d'entrar-hi; ara tampoc.» (Al cap d'un temps es va animar i hi va entrar). «Les altres, no t'ho puc dir exactament, però sé que van seguides les unes de les altres.»

Tocava recapitular i analitzar tota la informació rebuda fins llavors. A les fosses no s'hi podia entrar, hi havia d'haver alguna cosa que ho impedís: tanques? murs? Havien de ser llocs tancats, l'últim informant va dir que «no s'havia atrevit a entrar», i a més la fossa de la Secció 5ª Esquerra era un espai tancat, un quadrat amb portes d'accés als quatre costats. Tampoc no podien ser molt lluny de la porta que dona al crematori, si van matar-ne tants allà, passejar-los per tot el cementiri hauria estat una complicació afegida i, pel que sabia fins ara, intentaven ocultar els enterraments ja que prohibien l'entrada a la zona. I si les unes anaven seguides de les altres, era qüestió de trobar una referència i seguir-la. Ja no podia ser molt difícil.

El cementiri era un espai obert, ple de construccions funeràries de tot tipus, totes a la vista. Per més que el recorria no trobava ni tanques ni murs de separació, fins que hi vaig caure: la separació podia ser les mateixes tramades de nínxols que pràcticament dividien, de dalt a baix, el cementiri en dos. M'havia distret amb allò que unes fosses anaven seguides de les altres perquè havia començat per la 5a esquerra, i aquesta no tenia continuació, no confinava amb cap altra zona similar. uns dies més tard vaig adonar-me que en realitat sí que confinava, el que passa és que era més avall i formava parcialment un angle amb les altres.

Seguint les indicacions del plànol, vaig entrar a la secció 10^a. Allà havia d'haver-hi una altra fossa, reunia totes les condicions: era un espai tancat, estava darrere la divisió que imposaven les tramades dels nínxols i era a continuació de la 5a esquerra. Mirava atentament per tot arreu intentant trobar algun senyal. Als dos extrems de la zona, a terra, formant un angle, hi havia una fila amb números i una altra amb lletres que quedaven interrompudes per les tramades de nínxols construïdes al centre d'aquell espai. Podia ser un senyal d'alguna resta antiga, encara que els números eren sobre ciment i això era propi de construccions més actuals, a més moltes de les plaques on s'havien gravat els números eren

noves. De totes maneres em va estranyar que les lletres fossin sobre maons que semblaven gastats pel temps. No veia senyals de fossa. Però no m'hi conformava, vaig entrar i sortir diverses vegades d'aquell espai, estava segura que hi havia alguna cosa, només que jo no era capaç de veure-ho. Fins que de sobte ho vaig entendre tot: La fossa era tot el recinte! Tot el que anomenaven la Secció 10a! Per això les files de lletres i números estaven interrompudes, perquè les havien tallat per construir els nínxols al damunt! Per això d'un costat eren de maó i de l'altre de ciment. La tenia al davant i no havia estat capaç de veure-la. I no l'havia vist perquè continuava sense fer-me la idea de la sinistra estructura de la fossa de la 5a Esquerra, continuava amb la idea dels espais petits, on llançaven la gent i després els tapaven amb terra. Buscava la fossa dins de la fossa. No havia assimilat que les fosses podien tenir dimensions descomunals i sobretot que estiguessin organitzades per encabir el major nombre de cossos en el mínim espai. La fossa de la Secció 5a Esquerra continuava sent per a mi un espai excepcional, sense comprendre del tot les explicacions del meu amic, ni se'm va ocórrer pensar que les altres serien iguals o similars. Quanta gent havien ficat allà dins? Què era el que en realitat havia passat a València durant aquells anys de repressió!

No sé què va ser pitjor, si veure la fossa de la 5a Esquerra o entreveure els efectes de la terrible repressió que va haver-hi a València. El cert és que en aquell moment vaig sentir-me commocionada. Tot em donava voltes i no tenia on seure; volia vomitar però no hi havia lavabos, a més no hi hauria arribat; les cames em tremolaven molt i no em sostenien. Com que era al marge de la fila de lletres, vaig seure allà, les cames penjat a el fossat que hi ha fins les primeres sepultures, i vaig vomitar en la bossa de plàstic on portava una ampolla d'aigua per lligar-la al manillar de la bicicleta. Al cap d'una estona em vaig anar recuperant i poc a poc vaig arribar als lavabos i a la sortida. Vaig reflexionar durant el camí sobre com em sorprenia a mi mateixa, amb la por que em feien els cementiris! I ara m'hi movia tranquil·lament, però què poda témer, allí hi havia els companys i companyes que havien mort per defensar el mateix en què jo creia, quin mal podia témer! Mai no havia estat tan ben acompanyada. M'havia de posar a documentar seriosament. Continuar buscant fosses i documentar alhora.

En Guillem i jo ja treballàvem a l'Arxiu de l'oficina. Al principi hi anàvem un dia cadascú, però era tan dur que no ho podíem resistir. Sortíem sempre malalts, no suportàvem llegir algunes de les causes de mort que tenien anotades molts nens i nenes, no hi havia cap dubte que havien estat executats; ni tampoc no podíem assimilar veure tanta quantitat d'homes i dones de totes les edats mortes per fam, tortures, penjades, apallissades, executades... Així doncs, vam decidir anar-hi junts per veure si ho portàvem millor. De tant en tant no ho suportàvem i deixàvem d'anar-hi durant uns quants dies, però hi acabàvem tornant. Ja sabíem que costés el que costés, arribaríem fins al final. Era tant el fred que passàvem dins d'aquella habitació, que vaig acabar portant a la bicicleta l'estufa d'aire del bany de casa.

Vam començar la feina sense tenir ni idea sobre com es realitzaven les recollides de dades, mai no n'hi havíem fet. Així doncs, vam començar anotant-los en llibretes i passant-los després a Word. Una bogeria, és clar! Als tres mesos de començar els treballs va venir la Myriam, documentalista del Foro por la Memoria de Madrid. Ens va dir que necessitàvem una base de dades d'Acces (la primera vegada que sentíem aquella paraula), que les dades s'havien d'anotar independentment les unes de les altres, exactament igual que estaven escrites al Llibres, amb faltes d'ortografia i errors inclosos, nosaltres que els havíem corregit les faltes d'ortografia perquè ens feia ràbia que haguessin escrit els noms malament! Que tota la feina feta no servia i que havíem de començar de nou, i que sense un portàtil era difícil fer una feina com aquella. La notícia ens va enfonsar. No teníem força per tornar a llegir aquelles dades horribles ja transcrits, vam decidir abandonar i tornar a casa, encara que en quinze dies ja hi tornàvem amb el portàtil i el programa après.

En els llibres hi havia anotades milers i milers de persones. Segur que moltes havien estat enterrades sense saber-ho les seves famílies (el meu amic va saber on van llançar el seu germà perquè va seguir el carro d'amagat, no perquè l'informessin d'on el portaven), i podria ser que encara els estiguessin buscant. Els havien condemnat a l'oblit, per això havien destruït les sepultures i les mantenien ocultes encara després de tant temps. Bé, doncs nosaltres els tornàrem la identitat. Si no venia ningú més, ho faríem en Guillem i jo sols.

No sabíem en quant temps, però tard o d'hora, tothom sabia com es deien les persones que havien llançat a les fosses de València, podrien per fi trobar-los.

Ja havia examinat l'any 40 buscant el germà del meu amic, però després de mirar un per un els milers de noms registrats durant aquell any, el seu no hi era. Era molt estrany. No era lògic que es confongués en l'any que el van matar. Ho recordava amb precisió mil·limètrica, un error com aquell no era probable. A més va tornar a reafirmar-se amb la data i en tota la resta. No imaginava en aquell moment que milers de persones havien estat llançades a les fosses sense registrar, i que a més, aquella fossa en concret, la de la Secció 5ª Esquerra, la van començar a omplir oficialment l'any 42, per la qual cosa almenys durant dos anys hi van anar enterrant clandestinament, per això no el vaig trobar, ell era un dels que havien enterrat sense registrar. Tampoc no imaginava que aquesta situació es repetia també a la fossa de la Secció 5a Dreta i en tota la resta.

Com hi havia centenars de milers de dades, havíem d'organitzar la investigació i posar-li un límit per no perdre'ns i evitar que tot quedés en no res. Havíem d'establir un períodes i vaig pensar que el millor era començar l'1 d'abril del 39 (les tropes franquistes havien entrat a València el 30 de març), i acabar el 31 de desembre del 45. Pel criteri tant de persones supervivents, com de molts investigadors, que definien aquella època com la de més repressió, en què es va arribar al major grau de violència i de mort, a en Guillem, encara que amb algun dubte, li va semblar bé.

Els llibres semblaven un jeroglífic i hi havia dades que semblaven estar escrits en clau. Per exemple, una columna es deia «Material del Féretro» i hi havia anotades les lletres «P.S» que al cap d'un temps vam saber que volíem dir: «pi sagrat». A una altra columna l'anomenaven «Material de su Revestimiento», i en alguns casos anotaven una «R», en altres una «N», i en altres simplement una ratlla. Hauria de passar molt temps per saber què significava, però vaig acabar descobrint-ho. La «B» volia dir que el mort/a havia estat enterrat sense taüt. Poc a poc vaig anar desxifrant diverses informacions, per exemple que als morts que hi posaven com a procedència la «parròquia» de Santa María de Jesús, podien ser presos del Manicomi, ja que aquella «parròquia» era la seva capella. I a

vegades s'anotaven en un lloc i altres en un altre. Passava el mateix amb la «parròquia» de San Pedro Pascual, que també era la capella de la presó/convent de Santa Clara. Era evident que tot estava molt controlat però a vegades es despiaven. Per exemple, el dia 16 de maig del 41, anoten «un home que ingressà sense coneixement» a la «parròquia» de Santa María de Jesús. Que «ingressà»! A les parròquies s'«ingressava» la gent desmaiada? Als morts els adscriuen a les «parròquies» perquè les havien assimilat a barris o a districtes municipals. Més tard, hauríem d'anar a l'Arxiu amb M. Paz Zunica Ramajo, notària, perquè aixequés acta de l'existència dels Llibres i portar-la al Jutjat. Ens va arribar la informació que pensaven treure'ls de l'Arxiu. Si se'ls haguessin emportat, la investigació, almenys de moment, hauria estat impossible. Aquella acta va ser importantíssima per conèixer totes les dades que ara podem fer públiques.

Aviat vam comprovar que moltes dades estaven falsejades, que els Llibres eren «nets», potser copiats d'altres i que les dades traslladades allà eren convenientment «maquillades». Fulls i fulls escrits amb la mateixa lletra i la mateixa tinta, i a vegades hi havia anotacions amb lletra diferent. Per exemple, hi ha anotat «tuberculosi» i afegeixen, amb una altra lletra i una altra tinta, «pulmonar». O bé, «síncope» i al costat «respiratori». És a dir, que algú repassava el que altres escrivien. Moltes de les causes de mort eren només eufemismes que dissimulaven execucions extrajudicials, morts per tortures, pallisses i fam, entre d'altres. Hi ha casos documentats de persones assassinades i executades a les presons i altres llocs reconeguts per les seves famílies que coneixien bé les circumstàncies de la seva mort i hi havia anotat «síncope cardíac», «tuberculosi pulmonar», «miocarditis» o «urèmia». Hi ha altres casos, però, en què directament anoten «asfíxia per suspensió», «caquéxia» (que entre altres coses és morir de fam), «shock traumàtic» o «hemorràgia interna». Fins i tot ens ha quedat el dubte de si a València no es van fer experiments mèdics amb els presos. A l'«Hospital», que era en gran part la presó, hi ha persones que tenen anotat «ablació del cos sencer», o sigui, esquarterament (a vegades són més precisos i anoten «ablació del cos sencer partint de la línia mitjana»), que són llançades posteriorment a la fossa sense taüt. Fins i tot hi ha dos casos la mateixa setmana. El que va ser l'oficial encarregat de l'Arxiu del Cementiri

General, Carlos Benítez Dalfó, almenys durant el període de 1942 a 1949, va aconseguir que els seus subordinats Victoriano Hernández, José Ferré i Rafael Tarazona fessin una bona feina, «tots casats i amb fills que fan la seva feina amb diligència, cura i puntualitat, essent creditors al seu dia a un pietós record els vius», així els definia el seu cap. És clar que ell mateix, malgrat ser «excaptiu per Espanya» (pres a la zona republicana), amb «Medalla de Sufrimiento por la Patria», devia espantar-se de les «activitats» que es realitzaven en aquell cementiri i va deixar les claus just en el Llibre que fa referència a la fossa de la Secció 8a Dreta (encara no coneixia llavors la seva existència), en què dels 3 quadrats de què es componia només registren persones en un, i llancen en els altres dos, previsiblement, milers de persones sense cap anotació. Ja no sabrem mai, així com de la resta d'enterrats en les altres fosses en les mateixes circumstàncies, ni el nom, ni de què van morir (segurament assassinats, si no quin motiu hi havia per aquest tipus d'enterrament), ni d'on procedien, ni l'edat, ni cap circumstància personal i familiar. I per suposat les persones estimades mai no podran trobar-los. Condemnats a l'oblit, com va escriure Carlos Benítez Dalfó, «per in secula seculorum».

Si tal com m'havien dit, les fosses eres les unes seguides de les altres, l'espai que hi havia a continuació de la Secció 10^a, hauria de ser també una altra fossa. Tenia totes les condicions: era un espai tancat de forma rectangular, feia «frontera» amb la Secció 10^a i era darrere de les tramades dels nínxols. Era un lloc ple de tarongers i semblava dividit en tres zones. Vaig mirar la rajola de la porta, hi havia escrit «Secció 8ª Dreta». Si allò era una fossa almenys no estava tan destruïda com les altres, no tenia nínxols, només sepultures al terra i semblaven més antigues, encara que, això sí, també la superfície era plena de desnivells. Era un lloc tan tranquil, perfumat per la flor de taronger, que era difícil imaginar que allà hi havia una altra monstruositat com les que ja estava acostumada a veure. D'il·lusió també es pot viure. Ja he explicat més amunt les horribles circumstàncies d'aquesta fossa, on, segurament, milers de persones van ser llançades sense registrar.

Vaig agafar el Llibre de l'any 1939 i el vaig examinar full per full. No hi havia cap referència a aquell lloc anomenat Secció 8ª Dreta, però passant aquells fulls vaig adonar-me d'alguna cosa que

fins llavors no m'havia cridat l'atenció: a la part superior, al centre, a continuació de «Parròquia», hi havia anotat «SECCIÓ», i just a sota hi havia quatre columnes que s'anomenaven «quadre», «fila», «lletra» i «lloc». En totes les columnes hi havia anotats números, menys en la de «lletra», on hi havia lletres. Podia ser que totes aquelles anotacions fessin referència a la fossa? Que en el Llibre, a la fossa també l'anomenessin «SECCIÓ», com en els rètols del cementiri, i que les dades reflectides en aquelles columnes fossin la localització exacta dels cossos a la fossa? Tot coincidia amb la descripció que havia fet el meu amic de la fossa de la Secció 5a Esquerra. Va dir que estava tota cavada de fossats i que era allà on llançaven els morts. Va dir també que hi havia unes files al llarg i que els fossats eren cavats entre fila i fila, en sentit contrari. El més normal és que aquelles «files» fossin numerades, si no com les reconeixien? També va dir que al seu germà el van llançar el quart al fossat, era possible que els números anotats a la columna «lloc» fessin referència al que ocupava el cos a el fossat. I ja per eliminació «lletra» devia ser com anomenaven els fossats, o sigui, les tombes cavades a terra. Però, i «quadre», què volia dir?

Vaig sortir a l'entrada de l'oficina per mirar els plànols. «Quadre» eren les parts en què es dividia la fossa. Allà hi havia la 5a Esquerra que estava dividida en quatre quadres, i la 10a, que estava dividida en dos, i l'última que havia vist, la 8a Dreta, que estava dividida en tres. Tot començava a tenir sentit. Per això en el Llibre de l'any 1939 hi havia escrit «SECCIÓ» en lletra d'impremta i a mà «7a Dreta». És a dir, que hi havia una altra fossa que es deia «Secció 7a Dreta». Vaig tornar a mirar el plànol i efectivament, allà era, a continuació de la 8a Dreta. Llavors les vaig reconèixer totes clarament: les fosses eren una franja que avançava, des d'un punt, al llarg del cementiri, paral·lela a les tramades de nínxols. Vaig comprovar també que el «jardí» de la creu situat a la Secció 5a Dreta, ja no era en aquella línia perquè el límit del cementiri era a la 7a Dreta, o sigui que la 5a Dreta feia angle amb aquesta. Tota la informació que m'havien donat era certa.

Era necessari mirar un per un tots els fulls dels Llibres, encara que fossin milers, per veure quantes «Seccions», o sigui fosses, eren documentades, de quins anys eren, i si coincidien amb els espais que havia vist; quantes persones hi havia

enterrades en cadascuna, saber les dimensions exactes de la fossa, i trobar plànols de veritat, no aquells dibuixos sobre cartró que hi havia en totes les oficines i que no eren fets ni a escala. Massa comprovacions i descobriments per un espai de temps tan curt: el terra se m'apropava als ulls, les cames em tremolaven i una altra vegada les contraccions a l'estómac que em feien vomitar, encara que no sé què deuria ser aquesta vegada, no havia menjat res. Allò s'estava convertint en un clàssic. Arribaria el dia que podria assimilar-ho tot sense que calgués posar-me malalta? Això mateix encara em passaria diverses vegades. Encara havia de trobar la meua primera nena morta a la presó, Dolores Caro Harto, que no va arribar als dos anys, que morí d'infecció intestinal i van llançar el seu cos a la fossa sense taüt. Havia llegit i escoltat moltes vegades que tampoc no hi havia aliments ni medicines a la presó per a les criatures, preses també, igual que les seves mares. Patien tot tipus d'epidèmies i malalties per la fam i les deplorables condicions d'higiene i salubritat, moltes vegades no hi havia ni aigua i havien d'assecar la roba i els bolquers sense rentar per tornar-los-els a posar, amb la qual cosa eren presa de tota classe de bestioles, insectes i infeccions, que moltes criatures, com Dolores, no aguantaven i morien. I a Guillermo i a Josefa, germans, d'un mes i quatre anys, respectivament, enterrats els dos sense taüt el mateix dia, a la mateixa fossa, en el mateix lloc, això sí, amb causes de mort diferents. I a famílies senceres, i a un avi de quasi noranta anys, mort a La Modelo d'«asfíxia per suspensió» i a qui potser es van emportar perquè no van trobar a qui volien detenir. I a Libertad, de set anys, decapitada, potser només per això, per dir-se Libertad.

A la fossa de la Secció 7a Dreta hi vaig accedir creuant la porta de la Secció 8a Dreta. La porta és estreta, en forma d'arc, i en entrar, de cop, et trobes amb un espai immens que em va semblar més gran que un camp de futbol. La immensitat era la característica comuna de les fosses d'aquest cementiri? Mesurava ni més ni menys que 9.659 m² com vam saber després, quan vam prendre totes les mesures. Tal com vaig veure en el plànol de les oficines, vaig veure que constava de quatre quadres. Aquesta almenys era íntegra, no hi havia res construït al damunt. Que innocent semblava amb la gespa sembrada en tot el recinte! Qui podia imaginar-se en veure-la que

allí havien llançat persones, que fins i tot en els Llibres constaven com a «executades»! Com que no l'havien destruït quedaria per a la memòria i com a testimoni de tots els enterrats en aquesta fossa i en les altres.

En el Llibre de Registre havíem vist que l'1 d'abril de 1939 comencen a registrar en el quadre número 3. Els quadres 1 i 2 quedaven, per tant, fora del nostre període d'investigació, però els vam observar. Vam veure que en molts casos hi constava «asfíxia per sepultura» i causes semblants, vam comprendre que eren els que havien mort durant els anys de guerra, a conseqüència dels bombardejors de l'aviació italiana de Mussolini. En el quadre número 3, durant els primers dies d'abril, molts tenen anotat «executat», però de cop deixen d'escriure-ho i hi apareixen causes com «asfíxia per suspensió», «asfíxia per immersió mecànica!», «hemorràgia interna», «fractura de crani» en totes les seves variants. «fractura de la volta, de la base, de la volta i la base...» i la terrible «caquèxia», que ens molts casos ens parla de mort lenta, per fam.

El nostre projecte que l'espai que ocupava la fossa de la Secció 7a Dreta es dediqués a la memòria de les víctimes no va coincidir amb el de l'alcaldeessa de València, Rita Barberà, que de seguida va fer tancar el perímetre de la fossa amb la pretensió de construir-hi al damunt 1.030 nínxols, cosa que equivalia a la destrucció de la fossa com de la restes de les víctimes que encara podien quedar-hi. Era increïble! Destruir l'única fossa que quedava! Eren insaciables! No respectaven res. No en tenien prou d'haver destruït totes les altres, també ho havien de fer amb l'única que quedava. No ens van tenir en compte per als seus propòsits. Teníem la ferma voluntat de no deixar que li fessin el mateix. Estàvem disposats a anar molt més enllà d'on poguéssim arribar. Hem tingut una lluita tan dura i de tant temps per impedir la seva destrucció (que encara continua, recentment hem interposat un recurs d'empara davant del Tribunal Constitucional per intentar salvar-la, a causa de la resolució del Tribunal Superior de Justícia de València, que revocà la sentència que impedia l'Ajuntament construir els nínxols, i li dona altra vegada autorització perquè els construeixi), que aquesta fossa s'ha convertit per a nosaltres en la icona de la nostra lluita per denunciar la magnitud de la repressió franquista i per la rehabilitació jurídica de les seves víctimes.

Almenys teòricament, si em fiava del plànol i de les informacions rebudes, ja tenia totes les fosses. Sense posar en dubte que el «jardí» era la fossa situada a la «Secció 5a Dreta (segons les explicacions que ens va donar el director del cementiri en aquella visita realitzada uns mesos abans), alguna cosa em feia tornar per allà una vegada i una altra. Observava tot el recinte i caminava entre els panteons. Em cridava l'atenció que per tot arreu hi haguessin clavats a terra rams de flors, a vegades fresques i altres vegades artificials, quasi sempre protegits per pedres o per llaunes de conserva d'aquelles grans, de diversos quilos. Era evident que no formaven part de l'ornamentació del cementiri. Llavors, qui i per què les posaven? A més, hi havia una altra cosa que encara m'impressionava més, i eren els enfonsaments de terra, que fins i tot arribaven a trencar el paviment i les rajoles i els esvorancs que hi havia per tot l'espai que ocupava la Secció 5a Dreta, semblants als del «jardí», que eren l'empremta de la sepultura/fossat a la superfície. No sabia què pensar, però escapava de la meua imaginació que els 14.721 m² que mesurava la superfície d'aquesta Secció fossin una fossa.

En passar un per un els milers de fulls dels Llibres dels anys 1939 a 1945 havia trobat referències de les fosses de les Seccions 7a Dreta, 8a Dreta, 5a Esquerra, 10a i 5a Dreta (de la fossa del Cementiri Civil continuava sense tenir-ne cap notícia documental, encara que més tard vam trobar el llibre que la documentava). Des que vaig descobrir el lloc dels Llibres on teníem anotats els que estaven enterrats en les fosses, en Guillem i jo els vam comptar un per un per fer un primer informe sobre les fosses que hi havia, quantes persones estaven enterrades en cadascuna i en quines dates. Així vaig saber que a la Secció 5a Dreta (sempre pensant que era el «jardí») comencen a anotar morts el 22 d'agost de 1945. Llavors, on eren enterrats tots els que van matar en acabar la guerra en el lloc que hi ha ara el crematori? No podien ser els reflectits en el Llibre l'any 1939 i enterrats a la fossa de la Secció 7a Dreta. Havien parlat de matances massives i de camions de persones ja mortes que qui sap d'on els portaven; els que estaven anotats no s'acostaven ni de prop a aquest nombre de persones. Vaig buscar en els Llibres d'altres anys i vaig trobar que a la Secció 5a Dreta hi havia anotacions a les columnes de

«quadre», «fila», «lletra» i «lloc», o sigui els apartats que feien referència a les fosses, fins al dia 19 d'octubre de 1950; que estava dividida en quatre quadres i que fins a aquella data hi havia anotades 16.535 persones. No podia ser més estrany. Com podien haver enterrat en el «jardí», un espai de 1.590 m², aquella quantitat de persones?

Vaig quedar, a la Secció 5a Dreta, amb qui m'havia explicat les matances al crematori i que tot ho tenien per escrit. Tu sabies que tot era una fossa i no m'ho vas dir, has permès que em tornés boja buscant i buscant i fent un munt de cabòries, i ho podies haver evitat! «No t'ho vaig dir perquè mai no m'ho vas preguntar, no podia endevinar si ho volies saber o no.» M'esperava qualsevol cosa menys aquesta resposta, que tenia la seva lògica, és clar: en les ocasions comptades que havia intentat dir alguna cosa, l'havien pressionat perquè callés. No volien saber. Estava acostumat a callar. Si fins i tot havia intentat dir-ho a un polític presumptuós, combatent contra el franquisme durant aquells anys obscurs de la dictadura, i li havia dit que callés i no tornés a parlar d'aquest assumpte perquè aquesta informació no era convenient per a la democràcia! I s'havia d'unir això al terror que encara li produïa pensar que si parlava els feixistes l'agafarien.

Per això les praderies que hi havia entre els panteons tenien flors, per això hi havia enfonsaments per tot arreu, perquè eren les sepultures/fossats que sortien a la superfície igual que en el «jardí», per això les flors protegides amb les pedres o les llaunes eren també per tot arreu, fins i tot a les cantonades dels nínxols: era clar que hi havia algú que sabia que les seves persones estimades eren enterrades allà. Com podia ser una fossa un espai tan descomunament gran! Amb totes les dades acumulades al davant, l'any 1939 van enterrar simultàniament en tres fosses: a la del Cementiri Civil, a la secció 7 Dreta i a la Secció 5a Dreta. València deuria ser un univers d'horror durant els anys d'aquella maleïda postguerra.

I on van enterrar els que van matar en el crematori i els que portaven en camions d'altres llocs? «A la part davantera, tot just passada la porta», o sigui, en els quadres u i dos. Per això quan comencen a enterrar «oficialment» a la fossa, el 22 d'agost de 1945 ho fan en el quadre 3r, situat al fons a la dreta, just en el lloc més allunyat de la porta.

Han estat temps molt difícils en què he intentat mantenir la serenitat i el seny. No estic segura d'haver-ho aconseguit sempre, aquesta lluita ha estat i és molt dura i té molts fronts oberts, però mai no hi hem estat sols. Des del primer dia hem tingut el suport de multitud de persones que s'han solidaritzat amb les nostres peticions i investigació i que també han vingut a les mobilitzacions. Molts, i moltes, han col·laborat en aquest projecte de manera solidària i desinteressada: documentalistes, informàtics, arquitectes, fotògrafs, metges, aparelladors, periodistes, procuradors, especialistes en diverses coses... i la nostra advocada, companya i amiga Mercè Teodoro que mereix un capítol a part. En cap moment va fer mitja volta quan tots els partits i institucions van deixar sol el Fòrum per la Memòria quan va interposar la demanda contra l'Ajuntament per intentar paralitzar les obres de construcció dels nínxols. Les obres destru-

ïen la fossa a passes gegants (dia i nit els camions, màquines excavadores i compactadores enviades per l'Ajuntament treien terra i restes humanes). Era la primera vegada que es posava una demanda en aquest país per protegir una fossa comuna de la mateixa Administració. Tota la lluita que hem mantingut en els Tribunals hauria estat molt més complicada sense ella, i la fossa de la Secció 7a Dreta, probablement, ja ni existiria. La demanda creada per ella va donar lloc a l'ordre judicial de paralització de les obres, cosa que en aquell moment, evidentment, va salvar la fossa.

Ara voldria esperar que ningú no hagués de passar per un horror com el que ens hem trobat aquí, però ens falla l'esperança: només cal fer un cop d'ull als esdeveniments que que passen cada dia al món.

València, febrer de 2008

ESQUELA

*Salut als que escriuen amb sang nostra història;
Als adolorits d'eterna memòria:
Infants sense llar i vells sense terra,
Honor als que moren callats, sense glòria,
Sentint en la carn l'horror de la Guerra
I no gaudiran la victòria.*

(MIQUEL DURAN DE VALÈNCIA)

IN MEMORIAM

De las 26.300 personas enterradas en las FOSAS COMUNES del cementerio de Valencia, del día 1 de abril de 1939 al 31 de diciembre de 1945

Entre las personas enterradas en las Fosas Comunes hay represaliados por sus ideas y víctimas de la miseria material y moral del franquismo.

Ejecutados sin juicio; muertos por palizas y torturas; por el hambre y el frío; por el hacinamiento, epidemias y enfermedades sin asistencia; nenes y nenas muertos por maltrato y desnutrición; muchas criaturas y sus madres que no sobrevivieron a los partos en aquellas terribles condiciones.

Personas desconocidas con causas de muerte no explicadas ni documentadas.

Muchos de ellos muertos en las cárceles y otros lugares de detención.

Todos y todas perdedores de un sueño de libertad e igualitarismo que sufrieron la represión y la exclusión impuesta por el régimen franquista.

**«Aunque el otoño de la historia cubra vuestras tumbas con el aparente polvo del olvido,
nunca renunciaremos ni al más viejo de nuestros sueños.»**

(MIGUEL HERNÁNDEZ)

Fòrum per la Memòria del País Valencià, Acció Cultural del País Valencià, Francisco Carrión, Cristophe Zreik, Rosa M.ª Albert, Rosa Regás, Juan Ignacio Quijano, Marcos V. Andrés Roca, Secció Sindical UGT-RTVV, Edmund Gordon Turney, M.ª de los Llanos Álvarez, José Ramón Flores, Antonio Sanchis, Casal Jaime I de Carlet, Joan Baptista Malonda, Escola d'Estiu Marina Safor, Col·lectiu de Mestres de la Safor, Iris Marco, Francisco Monteagudo, Fco. Javier Barreda, Josefa Beltrán, Vicente Muñiz, Amparo Salvador, Carles Enguix i M.ª Carme Pérez, José Emiliano Lozano, Ana Isabel Ariza, M.ª Dolores Díaz-Munio, Nieves Gramuntell, Associació Cultural Casino de Torrent, Col·lectiu Ecologista Rosella, Pascual Moreno, Alejandro Llombet, Julián Ayala, Monserrat González, Manuel Vicente Pedrero, Manuel Vicent, Familia Chofre i Rico, Comité Local de PCPV de Valencia, Emili Jesús Olmos, Llum Bracho i Paco, Félix Sánchez, Sección Sindical de CC OO-Universidad Politécnica de Valencia, Alberto Núñez, M.ª Loreto Primo, Antoni P. Canet, EUPV de Burjassot, Esquerra Unida del País Valencià, M.ª Carme Berlanga, Vicent Sanz, Julia Gómez, M.ª Teresa Oltra, Associació Cultural El Mussol Verd, Óscar Cervera, Vicenta García, M.ª Ángeles Garcel, EUPV de Benetúser, Gonçal Anaya, y otras muchas personas que han contribuido anónimamente.

Publicada al diari *Levante-emv* a partir d'una subscripció popular el diumenge 24 de setembre de 2006.

+
D. O. M.

A los 135 años de inaugurado este Cementerio fúnebre o sea
en el año 1942, comenzó la formación del fichero de los ceda-
veres enterrados en este Cementerio siendo Beniente Alcalde
y Ponente de Cementerios el Sr. Conde de La Romana y el
Oficial encargado del Archivo del Cementerio fúnebre D.ⁿ Car-
los Benítez Dalfo, Abogado, Caballero de la Orden Civil
de Alfonso XII, de Alfonso X y Sabio, Excavativo por Es-
paña, con Medalla de Sufrimiento por la Patria y Secreta-
rio político del Sr. Conde de La Romana quien en cola-
boración de los funcionarios especializados D.ⁿ Victoria-
no Hernandez Prades, D.ⁿ José Torre Sanchez, D.ⁿ
Rafael Bararona Burgos, todos ellos casados y con hijos,
cumplen su cometido con toda diligencia, esmero y pun-
tualidad siendo acreedores en su día a un piadoso
recuerdo de los vivos

Y para que quede constancia de ello en estos libros del
Archivo lo consigno hoy día de la fecha siendo las once
horas, quince minutos y tres segundos, día de Santa Lucia
con intenso frío, aire y cielo encapotado pareciéndose
en estas Oficinas húmedas y frías como la Siberia, el Por-
tino de este Cementerio conocido por Camoto

Valencia 13 Diciembre 1949. Carlos Benítez

Lector quien quiera que pases, medita un momento
que estos que visitan de los muertos son cadáveres
per inuicula seculorum Amen.

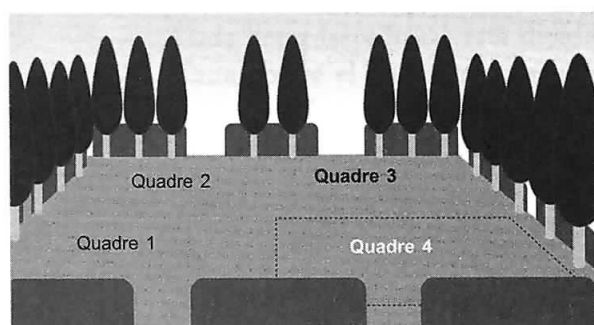
Para eterna memoria

Carlos Benítez

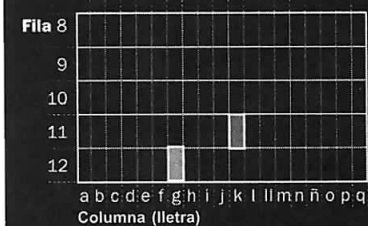
Carta manuscrita del 13 de diciembre de 1945, que certifica com es va iniciar el fitxer dels enterraments. Es va trobar a l'interior del Llibre de Registre de la fossa comuna de la secció 8ª dreta, en la qual només registren morts al quadre nº 1, malgrat es compon de tres quadres.

COM S'ORGANITZAVEN ELS ENTERRAMENTS A LES FOSSES

SECCIÓ 7a DRETA DEL CEMENTERI GENERAL DE VALÈNCIA

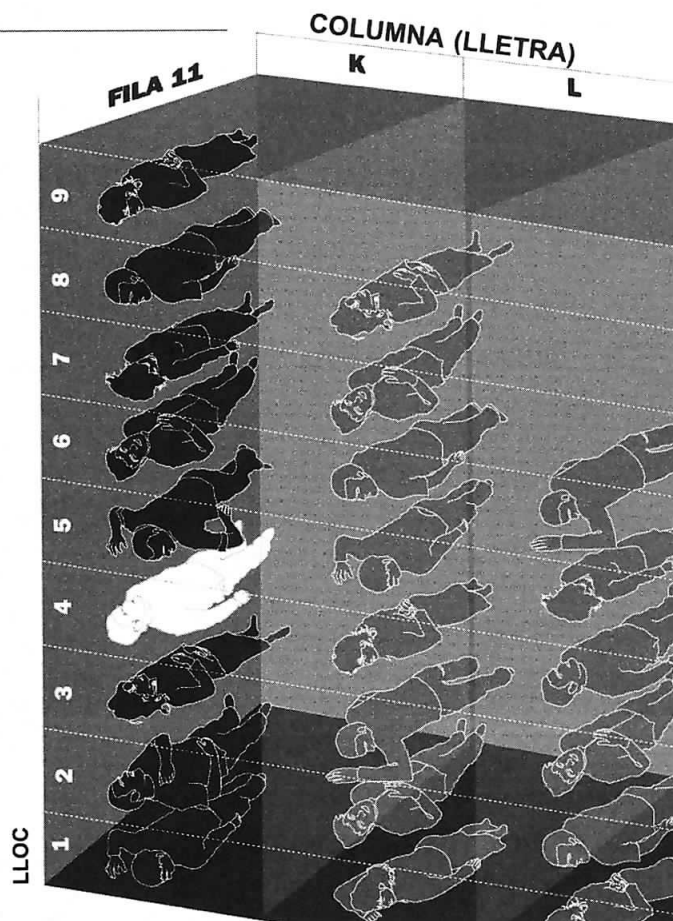
Quadre 4

Lloc
Els cadàvers s'amuntegaven per capes, de manera que en cada cel·la hi ha entre 6 i 9 persones. Cadascuna té assignat un número dependent de la capa que ocupa: d'1 a 9 començant per baix.

Exemples

Nombre y apellidos	Data de registre -	Quadre	Fila	Lletra	Lloc
Roman Pérez Llop*	25/11/1939	4	11	K	4
Emilio Teodoro Campos	2/12/1939	4	12	G	1

Font: Fòrum de la Memòria del País Valencià. Gràfic: Vanessa Prieto.

* Dins l'esquema de la fossa, el seu cos és el de color blanc.

Explicacions dels mapes interns de les fosses

Organització interna de les fosses

- Cada fossa està dividida en quadres enumerats.
- Cada quadre està dividit en files també enumerades.
- Cada fila està dividida en lletres, i aquest espai d'intersecció entre fila i lletra constitueix cadascuna de les sepultures on enterraven diversos cossos apilats els uns sobre els altres.
- Cada lletra (sepultura) està dividida en llocs.
- Cada lloc té el seu número assignat, que correspon al que cada cos ocupa en la lletra (sepultura), els números més baixos són els més profunds (el núm.1 és el més fons), i els més alts els més propers a la superfície.

Aquest conjunt de quadres, files, lletres (sepultures) i llocs, formen la fossa.

L'elaboració d'aquests mapes interns (estudi de les fosses per dins) ha estat possible pel fet d'haver recollit cada dada de forma independent.

Cada rectangle del mapa correspon a una lletra/sepultura i els números que apareixen en cada un d'ells són la localització dels cossos enterrats allà, cada cos té assignat un número que és el lloc que ocupa en la lletra/sepultura.

Els números que falten corresponen a persones que van ser enterrades sense ser registrades.

Tots els números reflectits en els rectangles dels mapes corresponen a persones relacionades en els llistats.

Els rectangles s'han d'imaginar en posició vertical, tal com apareixen en la maqueta de «Com s'organitzaven les fosses».

Algunes observacions sobre les fosses

Fossa comuna de la secció 4a esquerra (Cementiri civil)

Quadre 1: No hi ha cap dada sobre les persones enterrades a la fila 8. Si tenim en compte que en aquesta fila hi ha 22 sepultures perquè estan reflectides fins a la lletra S, a una mitjana de 6 o 7 persones enterrades per sepultura, només en aquesta fila ja faltarien un mínim de 132 persones.

A la fila 2 d'aquest quadre, es pot observar com en la lletra/sepultura A, a cada lloc enterren a dues persones, de manera que en 6 números hi ha sepultats 11 cossos.

Quadre 2: Hi falta la fila 3 i en tot el quadre només es registren 12 persones, pràcticament tots els llocs del quadre queden ocupats per persones sense registrar. També podem veure com a la lletra CH de la fila 1, el número més baix és el 3, hi falten els cossos corresponents als números 1 i 2. Això mateix es repeteix en totes les fosses.

Fossa comuna de la secció 5a esquerra

Aquesta fossa consta de 4 quadres encara que només s'hi aporten els mapes corresponents als quadres 1 i 2.

Es pot observar la gran quantitat de números que falten en els rectangles que, com ja s'ha indicat, corresponen a cossos sense registrar.

Fossa comuna de la secció 10a

En aquesta fossa crida l'atenció la profunditat extraordinària de les sepultures/lletres; com es pot observar, en moltes hi ha enterrats entre 10 i 15 cossos; hi falten, com a les altres, gran quantitat de números que correspondrien a cossos sense registrar.

Es pot observar, també, que hi ha casos en què el número més baix és el 5, hi faltarien els cossos 1, 2, 3, i 4, ja que, com es va explicar anteriorment, estaven apilats els uns damunt dels altres.

Fossa comuna de la secció 8a dreta

En aquesta fossa només es registren persones en el quadre 1. No s'hi fa cap referència, per la qual cosa no és possible realitzar cap càlcul sobre quantes persones van poder ser enterrades en els quadres 2 i 3.

Es pot apreciar, de la mateixa manera que en les altres, la gran quantitat de números que falten en els rectangles.

Fossa comuna de la secció 7a dreta:

En aquesta fossa es documenten els quadres 3 i 4, ja que l'1 i el 2, pel fet de ser anteriors a l'1 d'abril de 1939, no corresponen a les dates del nostre estudi. És per això que la primera fila que apareix en el quadre 3 és la 4. Pot observar-se que diverses lletres/sepultures de totes les files apareixen sense cap número i en moltes altres en falta una gran quantitat, cosa que fa veure la magnitud del gran nombre de cossos enterrats sense registrar.

Fossa comuna de la secció 5a dreta

Només s'hi aporta el mapa del quadre 3 ja que aquesta fossa es documenta del 22 d'agost de 1945, data en què comencen a enterrar cossos «oficialment», al 31 de desembre del mateix any, data en què finalitza el nostre estudi.

Es pot observar la gran quantitat de lletres/sepultures i de llocs en què no registren ningú, cosa que no ens imaginàvem que succeís a finals de 1945. Pensàvem que, en aquelles dates, ja havia disminuït el nivell de violència i mort ocasionat per la repressió.

Descripció d'algunes causes de mort

Causes de mort violenta, entre altres causes, per execucions o accidents traumàtics

<i>Ablación total del cuerpo /</i> Ablació total del cos	Amputació, esquarterament o desarticulació del cos sencer.
<i>Ablación total del cuerpo a nivel de su línea media /</i> Ablació total del cos al nivell de la seva línia mitjana	Igual que l'anterior, però partint exactament de la meitat del cos.
<i>Anemia traumática /</i> Anèmia traumàtica	Falta de sang (hemorràgia) causada per un traumatisme.
<i>Asistolia por shock traumático /</i> Asistòlia per xoc traumàtic	Aturada cardíaca a causa dels efectes generals d'un traumatisme.
<i>Atrición de centros vitales /</i> Atrició de centres vitals	Contusió o aixafament d'un òrgan o víscera imprescindible per a viure com el cor, cervell, fetge...
<i>Atrición visceral /</i> Atrició visceral	El major grau de contusió o aixafament de qualsevol òrgan o víscera.
<i>Commoción cerebral /</i> Commoció cerebral	Mort o pèrdua de coneixement per cop al cap, descàrrega elèctrica o pels efectes d'una explosió violenta.
<i>Destrucción de centros vitales /</i> Destrucció de centres vitals	Lesions per contusió en òrgans d'importància vital.
<i>Destrucción de la masa /</i> Destrucció de la massa	Trencament d'algun òrgan.
<i>Enterorragia /</i> Enterorràgia	Hemorràgia intestinal.
<i>Hematocefalia /</i> Hematocefàlia	Hemorràgia d'un vas al cap que pot ser tant de la massa encefàlica com del crani. Pot ser conseqüència d'un traumatisme o per trencament espontani.
<i>Hemorragia /</i> Hemorràgia	Pèrdua de sang.
<i>Hemorragia cerebral /</i> Hemorràgia cerebral	Pèrdua de sang fins a l'interior de la cavitat cranial per traumatisme o per causes naturals.
<i>Hemorragia interna /</i> Hemorràgia interna	Pèrdua de sang fins a una cavitat orgànica interna. Acostuma a ser per traumatismes, i a vegades, per causes naturals.
<i>Hemorragia traumática /</i> Hemorràgia traumàtica	Pèrdua de sang per traumatisme.
<i>Shock traumático /</i> Xoc traumàtic	Mort pels efectes generals del traumatisme (lesions per cops, ferides, caigudes...)
<i>Traumatismo /</i> Traumatisme	Lesions per cops, ferides, atropellaments, caigudes, etc.
<i>Traumatismo por internos lugares al cerebro /</i> Traumatisme per llocs interns al cervell	Contusions o cops al cervell.

<i>Traumatismo por lesiones /</i> Traumatisme per lesions	Mort violenta per lesions, homicida o accidental.
<i>Traumatismo torácico /</i> Traumatisme toràctic	Contusió o lesions en el tòrax.

Episodis d'errades orgàniques que s'atribueixen com a causes de mort i que, segons sembla, acostumen a ser inexactituds molt comunes en els certificats

<i>Asistolia /</i> Asistòlia	Manca de batec cardíac.
<i>Colapso /</i> Col·lapse	Estat de postració extrema i depressió sobtada, amb debilitat de les funcions cardíques.
<i>Colapso cardíaco /</i> Col·lapse cardíac	Debilitació ràpida de les contraccions cardíques amb sensació de sufocació.
<i>Congestión cerebral /</i> Congestió cerebral	Acumulació de sang excessiva o anormal en els vasos del cervell.
<i>Parálisis bulbar /</i> Paràlisi bulbar	Acostuma a ser una aturada respiratòria per afectació del centre respiratori neurològic. Pot ser una lesió traumàtica però també pot ser una causa mèdica o no traumàtica.
<i>Reblandecimiento cerebral /</i> Remolliment cerebral	Pèrdua de la consistència de l'encèfal com a conseqüència de gran nombre de malalties neurològiques.
<i>Síncope /</i> Síncope	Pèrdua brusca de consciència
<i>Síncope cardíaco /</i> Síncope cardíac	La pèrdua de consciència és causada pel debilitament circulatori.
<i>Síncope respiratorio /</i> Síncope respiratori	És per aturada respiratòria

Causes de mort per violència que en molts casos podrien ser un mitjà d'execució

<i>Asfixia /</i> Asfíxia	Mort per falta d'oxigen o aire.
<i>Asfixia azul /</i> Asfíxia blava	En medicina legal fa referència al penjat blau: el llaç comprimeix les benes (no deixa sortir la sang del cap però sí que deixa entrar la sang arterial) i la cara del cadàver agafa un aspecte violaci o blau.
<i>Asfixia blanca /</i> Asfíxia blanca	En medicina legal fa referència al penjat blanc: el llaç comprimeix les artèries del coll i, per tant, no arriba la sang al cap i la cara del cadàver agafa un aspecte pàl·lid.
<i>Asfixia mecánica /</i> Asfíxia mecànica	S'impedeix el pas de l'aire o oxigen a les vies respiratòries.
<i>Asfixia mecánica por sumersión /</i> Asfíxia mecànica per submersió	Ofegament forçós en mig líquid.
<i>Asfixia por sumersión /</i> Asfíxia per submersió	Ofegament en mig líquid.

<i>Asfixia por suspensión /</i> Asfíxia per suspensió	Ofegament.
<i>Fractura de cráneo /</i> Fractura de crani	Trencament per causes diverses: cops, trets...
<i>Shock /</i> Xoc	Debilitat cardiocirculatòria extrema que condueix a l'aturada multiorgànica, per múltiples causes, sobretot traumàtiques.

Causas de mort «natural»

<i>Adinamia /</i> Adinàmia	Extrema debilitat muscular que impedeix la mobilitat de la persona.
<i>Atrepsia /</i> Atrèpsia	Debilitat i desnutrició dels nens i atròfia general dels recent nascuts.
<i>Atrofia /</i> Atròfia	Disminució de volum i pes d'un òrgan per defectes en la nutrició.
<i>Caquexia /</i> Caquèxia	També mort per fam o desnutrició extrema. Hi ha altres causes, com pel fet de tenir càncer o infeccions.
<i>Caquexia infantil /</i> Caquèxia infantil	Estat general de malaltia i malnutrició que es caracteritza per debilitat i aprimament.
<i>Dispepsia /</i> Dispèpsia	Indigestió (digestió lenta i pesada).
<i>Eclampsia infantil /</i> Eclàmpsia infantil	Convulsions infantils per causes diverses.
<i>Estercoremia /</i> Estercoremia	Entre altres coses, obstrucció intestinal.
<i>Inanición /</i> Inanició	Mort per fam.
<i>Nonia /</i> Nònia	No hi ha referències sobre aquesta malaltia.

Causas de mort per infecció

<i>Apoplejía /</i> Apoplexia	Manca de funcionament cerebral.
Coqueluche	Tos ferina.
<i>Debilidad congénita /</i> Debilitat congènita	No és un terme mèdic.
<i>Distrofia /</i> Distròfia	Degeneració o desenvolupament defectuós d'un òrgan, pot ser per desnutrició o congènit.
<i>Edema pulmonar /</i> Edema pulmonar	Excés de líquid als pulmons. Acostuma a ser present en quasi totes les morts amb agonia.
<i>Endocarditis /</i> Endocarditis	Inflació, generalment per infecció, de l'endocardi o del cor.
<i>Enteritis /</i> Enteritis	Inflamació i infecció de l'intestí prim.
<i>Granulia /</i> Granúlia	Tuberculosi miliar, és a dir, amb molts focus d'infecció.
<i>Ictus apoplético /</i> Ictus apoplètic	Atac cerebral produït per embòlia (obstrucció d'un vas sanguini) o hemorràgia.
Kala-azar	Infecció produïda per la picadura d'una mosca del gènere <i>Phlebotomus</i> .

<i>Lesiones crónica renal por traumatismo /</i> Lesions crònica renal per traumatisme	Trencament dels ronyons per traumatisme.
Lues	Sífilis
Meningitis	Inflamació per infecció de les meninges cerebrals.
<i>Meningo-encefalitis traumática /</i> Meningoencefalitis traumàtica	Infecció de l'encèfal i de les meninges a causa del traumatisme.
Mielitis	Inflamació per infecció de la medul·la espinal
Púrpura	Taques vermelles relacionades amb la coagulació de la sang.
<i>Septicemia /</i> Septicèmia	Infecció generalitzada a la sang.
<i>Toxemia /</i> Toxèmia	Presència de verins o toxines a la sang. Enverinament.

Bibliografia

- Diccionario Mosby. Medicina, Enfermería y Ciencias de la Salud*, Elsevier Science, sisena edició, 2003
- Diccionario de la Lengua Española*, Real Academia Española, vintena segona edició, 2001.

Aclariments als llistats

Les dades reflectides són una còpia literal de la informació que contenen els Llibres de Registre d'Enterraments, per tant, s'ha mantingut l'idioma original.

Les dades que no s'hi inclouen tampoc no consten en els Llibres.

Les paraules escrites en majúscula són en part il·legibles, per la qual cosa poden variar de com estan escrites.

Els fetos i les persones desconegudes estan anotades en minúscula en els Llibres d'Enterraments.

El terme «no especifica» no consta en els llibres. L'hem afegit nosaltres com a clarificació addicional.

Quan en la columna d'edats apareix una «A», entenem que vol dir adult.

En l'apartat d'«Observacions» s'indiquen els que van ser llançats a la fossa «sense taüt», en el cas d'haver estat enterrats amb taüt s'ha deixat en blanc.

En l'apartat de «Lloc de procedència»* dels morts, es fan constar els edificis que es van utilitzar com a centres de detenció:

- L'«Hospital» i «Hospital Provincial».
- «Santa M. de Jesús», la capella del Manicomio.
- «San Pedro Pascual», la capella del convent/presó de Santa Clara.
- «Monteolivete», que és com s'anomenava la «Prisión Militar» i l'«Hospital Militar», perquè estaven situats en aquella zona, amb molt poca població en aquella època.
- «San Miguel y San Sebastián», teòricament una parròquia (hi ha diversos casos documentats de presos que van morir allà). Durant l'any 1040, «San Miguel» i «San Sebastián» van ser dividides com a parròquies independents. Sembla que a València no existia la parròquia de «San Miguel», que era a Catarroja.
- «San Miguel de los Reyes», presó/camp de concentració.
- «La Punta», «Pinedo», «Castelar», «Horno de Alcedo», «Marchalenes», «La Alquería de Alba»..., llocs de detenció en àrees rurals d'escassa població.
- «La Torre» i «Cruz Cubierta», dues zones que on sembla que hi havia una caserna que acomplia les mateixes funcions que el de «Monteolivete».
- La «parròquia» del Pilar va ser zona militar.

* En l'any 1939 no consta el lloc de procedència fins a finals del mes de setembre.

LES FOSSES COMUNES

FOSSA COMUNA
DE LA SECCIÓ 4.ª ESQUERRA
(CEMENTIRI CIVIL)

ELS MORTS DE LA RAMBLETA

D'aquesta fossa no en tenim plànols. Va ser la primera en descobrir-se i en principi no en trobàvem cap documentació, per això la vam documentar a través de fonts orals. No va ser fàcil. Ningú no en volia parlar, però poc a poc vam anar trobant persones que ens van anar informant. Així vam tenir coneixement de les mantances que s'havien comès a La Rambleta; que després els ficaven per la porta que dona al cementiri civil i que els tiraven directament a la fossa. Ens parlaven d'entre 500 i 1.500 morts.

Molt més tard vam trobar el Llibre de Registre de la Fossa. Tot el que conté és esfereïdor, no hi ha cap causa de mort «normal». Tot són morts violentes. Hi ha casos que criden molt l'atenció. No hi ha cap nom anotat, ni cap procedència; només un àlies, i com a causa de mort «hemorràgia interna», per exemple. És a dir, que presumiblement van ser pegats fins a la mort i no van dir ni el seu nom. O no els van anotar el nom perquè mai no sabéssim qui eren, com als executats de la 7a dreta. En d'altres no hi consta res, ni tan sols el dia que van ser enterrats, però sí que hi anoten el lloc exacte de la fossa on els enterren i si el taüt era blanc, negre o si els van llançar directament sense taüt.

Només hi ha 200 persones registrades. Després, quan ja teníem totes les dades, a l'hora de realitzar el mapa intern de la fossa, ens vam trobar que en el quadre segon no hi van registrar quasi ningú, i en el quadre primer, a menys de la meitat. Tot i així, la fossa devia haver-se omplert molt perquè en el mateix lloc, enterraven a més d'una persona. Llavors vam comprendre que els càlculs dels nostres informants eren verídics: segurament hi van llançar més de 1.000 persones.

No sabem les dimensions que té, però com es pot veure a la foto es petiteteta, res comparat amb la mida monstruosa de les altres, però necessitem temps per assimilar que en un espai tan petit hi hagi tant d'horror amagat. Encara queden signes dels límits a terra, poden veure's alguns números de les files i lletres de les fosses. Es nota que n'han reposat algunes, però altres són encara de l'època. Ara els gats són els que més passen per la zona.

Fossa comuna de la secció 4.ª esquerra (Cementiri civil)

ENFERMEDADES	Juzgados		SECCIÓN		NICHOS	
	W	3 ^o	Fila	Regla	ADQUIRIDO	CLASE
Lesión traumática por herida al pecho	W	5 ^o	1 ^o - 2 ^o	B - d 5 ^o		
Asfixia por inmersión	W	3 ^o	1 ^o - 2 ^o	C - d 1 ^o		
Asfixia por colgamiento	W	3 ^o	1 ^o - 2 ^o	C - d 2 ^o		
Asistolia	W	3 ^o	1 ^o - 2 ^o	C - d 3 ^o		
Infarto Cardíaco	W	4 ^o	2 ^o - 4 ^o	C - d 4 ^o		
Tumor de la pared del cráneo	W	3 ^o	2 ^o - 4 ^o	Ch - d 1 ^o		
Varicela interna	W	2 ^o	2 ^o - 4 ^o	Ch - d 2 ^o		
Neumonia pulmonar	W	2 ^o	2 ^o - 1 ^o	EH - d 3 ^o		
Neumosis pulmonar	W	6 ^o	2 ^o - 1 ^o	Ch - d 4 ^o		
Asistolia	W	9 ^o	2 ^o - 1 ^o	B - d 1 ^o		
Asistolia por suspensión	W	3 ^o	2 ^o - 1 ^o	B - d 2 ^o		
Asistolia	W	9 ^o				

Full del Llibre de Registre en què es pot comprovar l'equivalència de les dades descrites amb els elements indicatius que es conserven dins l'espai físic de la fossa

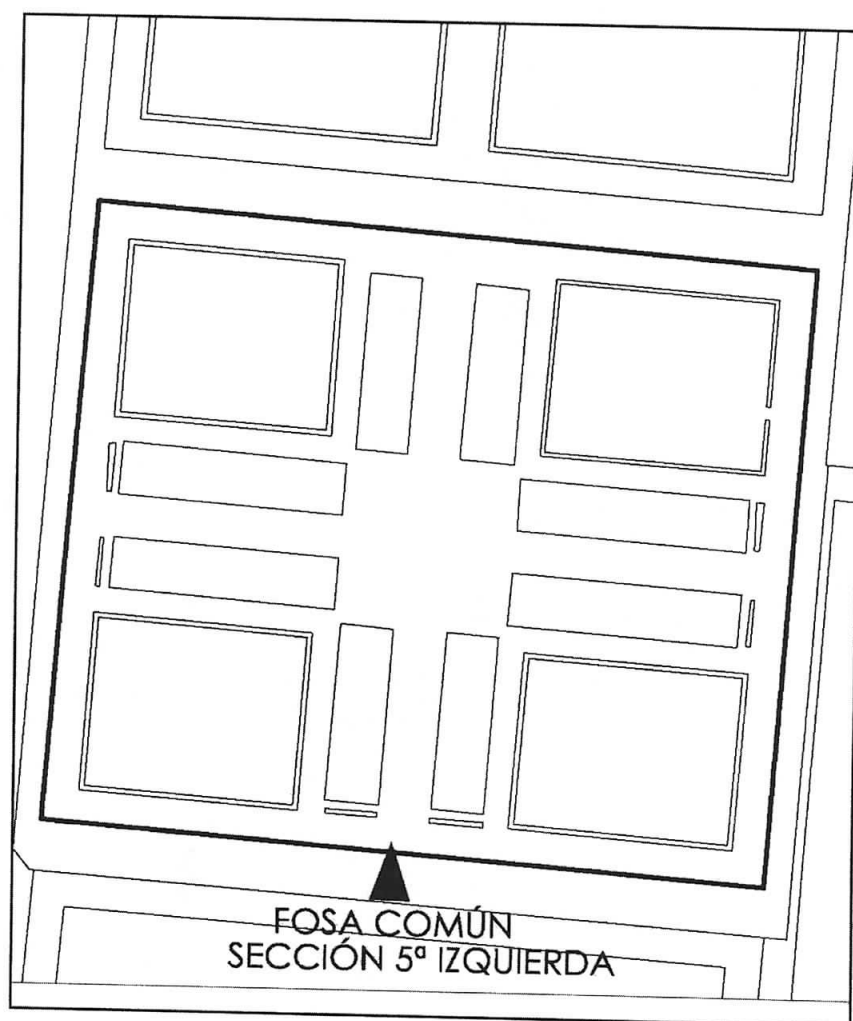
Detall de la numeració de les files

Lletra amb què designaven les sepultures/fossats

FOSSA COMUNA
DE LA SECCIÓ 5.ª ESQUERRA

LA FOSSA DE LA DESOLACIÓ

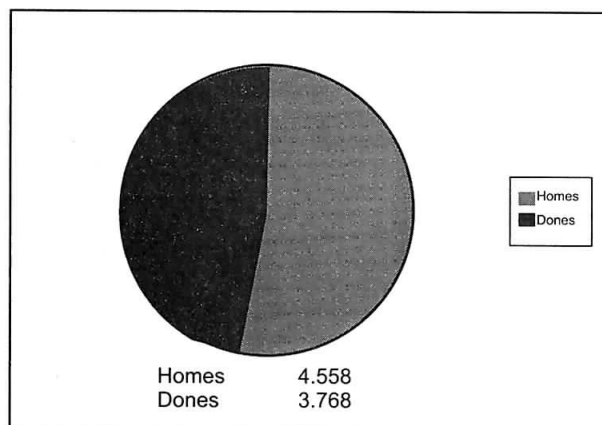
Aquesta fossa està totalment arrasada i destruïda. Sobre les restes de les víctimes del franquisme han construït tramades de nínxols que la fan irreconeixible i no es conserva cap senyal externa del que va haver-hi, o hi ha, sota de tants nínxols.

Està dividida en quatre quadres, enumerats de la mateixa manera que les altres, i té una superfície de 5.763 m².

Segons consta en els Llibres de Registre del cementiri, en aquesta fossa van començar a enterrar persones el 9 de desembre de 1942, però testimonis de familiars de víctimes enterrats allà i supervivents de l'època, insisteixen en què ja l'any 1940, com a la fossa de la secció 5a dreta, multitud de persones van ser enterrades sense ser registrades. El nombre de persones enterrades aquí pot ser incalculable, tenint en compte la informació proporcionada que durant dos anys es va enterrar clandestinament i l'existència d'espais en què apareixen llocs ocupats per persones no identificades ni registrades des de 1942, com es pot comprovar en el mapa intern de la fossa.

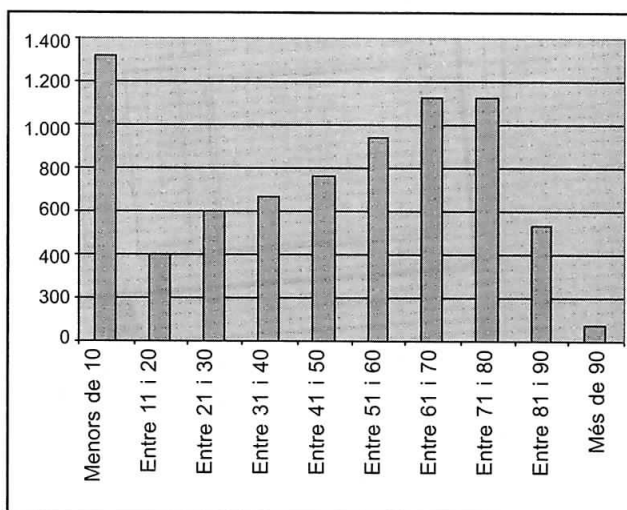
Des del dia 9 de desembre de 1942 fins el 22 d'agost de 1945, hi van ser enterrades oficialment **8.268 persones**.

Nombre de persones enterrades a la fossa, segons gènere

Nombre de persones enterrades a la fossa, segons edat

Trams d'edat	Nombre
Menors de 10	1.316
Entre 11 i 20	404
Entre 21 i 30	601
Entre 31 i 40	663
Entre 41 i 50	766
Entre 51 i 60	939
Entre 61 i 70	1.126
Entre 71 i 80	1.122
Entre 81 i 90	532
Més de 90	73

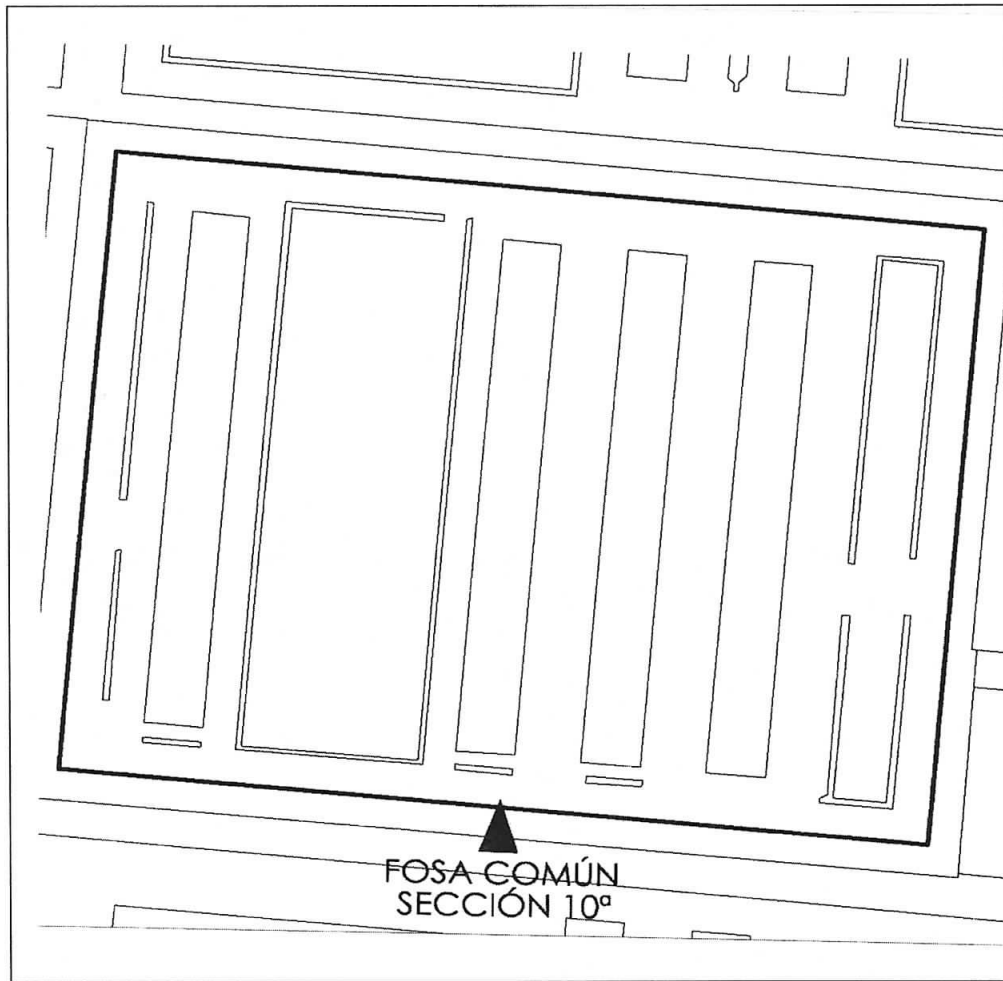

ERNEDADES	Jugados	Parroquia	SECCION 5.ª Inquinta				NICHOS EN QUE SE HAN DES			
			Cuadro	Fila	Letra	Lugar	Clase	Nombre	Tombado	Quinta
delis	N.º	2	8	10	Y	3º				
parrolo	N.º	3	8	10	X	6º				
de aguda	N.º	4	8	10	X	5º				
tuberculosa	N.º	3	8	10	U	6º				
	N.º	3	8	10	X	3º				
aortica	N.º	1	8	11	B	2º				
atica	N.º	1	8	11	B	2º				
na	N.º	2	8	10	X	8º				
diario	N.º	3	8	11	B	3º				
al	N.º	1	8	10	X	7º				
en	N.º	4	8	11	CH	1º				
	N.º	1	8	10	X	9º				
subrat	N.º	3	8	10	X	9º				

Llibre de Registre d'enterraments. Pot observar-se la descripció exacta del cos a la fossa a partir del que es descriu a les columnes, quadre, fila, data i lloc.

FOSSA COMUNA DE LA SECCIÓ 10.^a

LA FOSSA DE LES PERSONES GRANS I DELS NENS I NENES

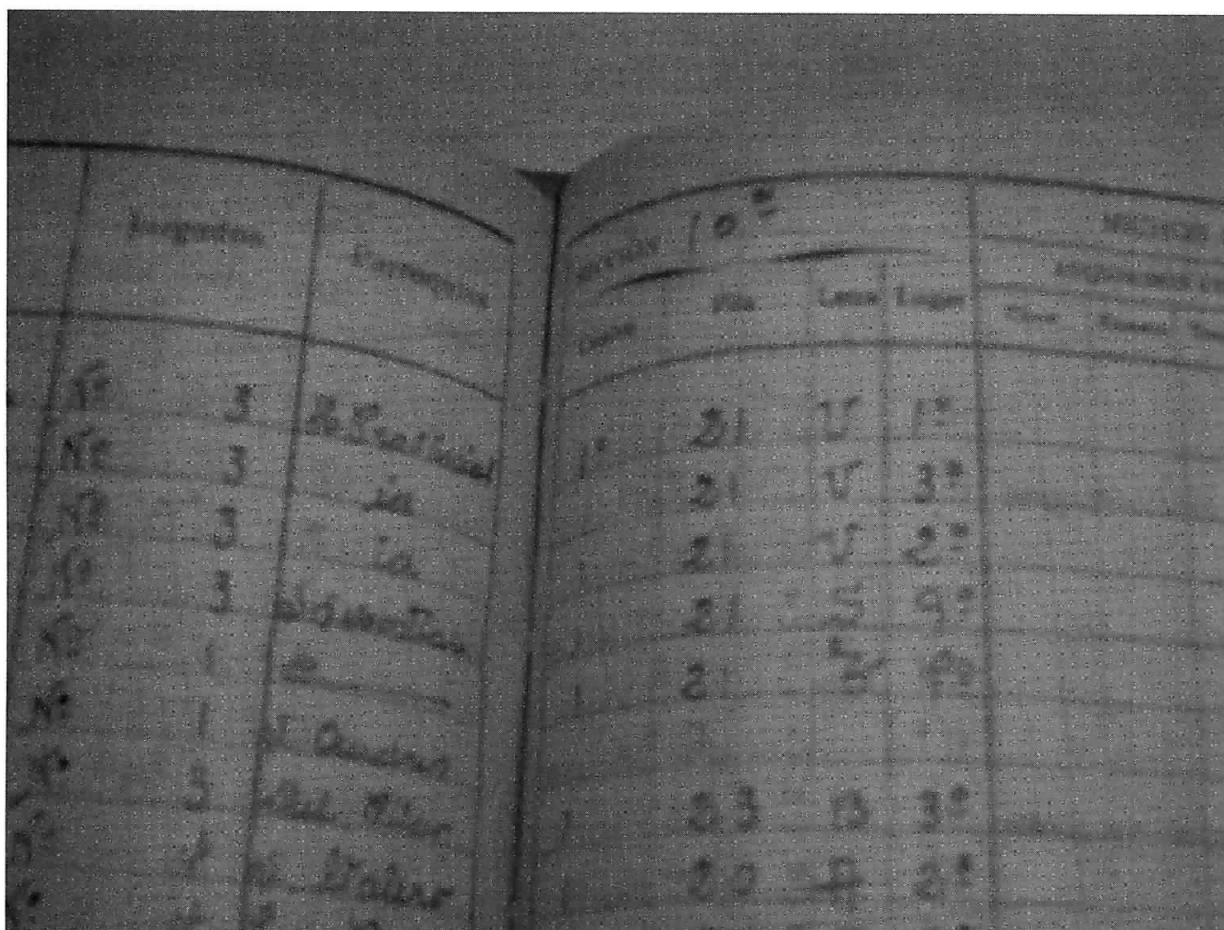

Un altre fossar arrasat i destruït, transformat en nínxols i sepultures preferents individuals, encara que a la terra encara queden antigues inscripcions de les lletres i números que identificaven les fosses, com en totes les altres, exceptuant els de les seccions 5a esquerra i 8a dreta.

En aquesta fossa, més del 38% de les persones enterrades, moltes sense ni tan sols un taüt, com en les altres fosses, tenen més de 60 anys, i un percentatge altíssim de nens, nenes i dones, com es pot veure en els gràfics.

Té una superfície de 5.877 m², i oficialment hi van enterrar 8.441 persones des del 3 de febrer de 1941 al 9 de desembre de 1942, a les quals s'hi han de sumar totes les enterrades clandestinament, com es veu en el mapa intern.

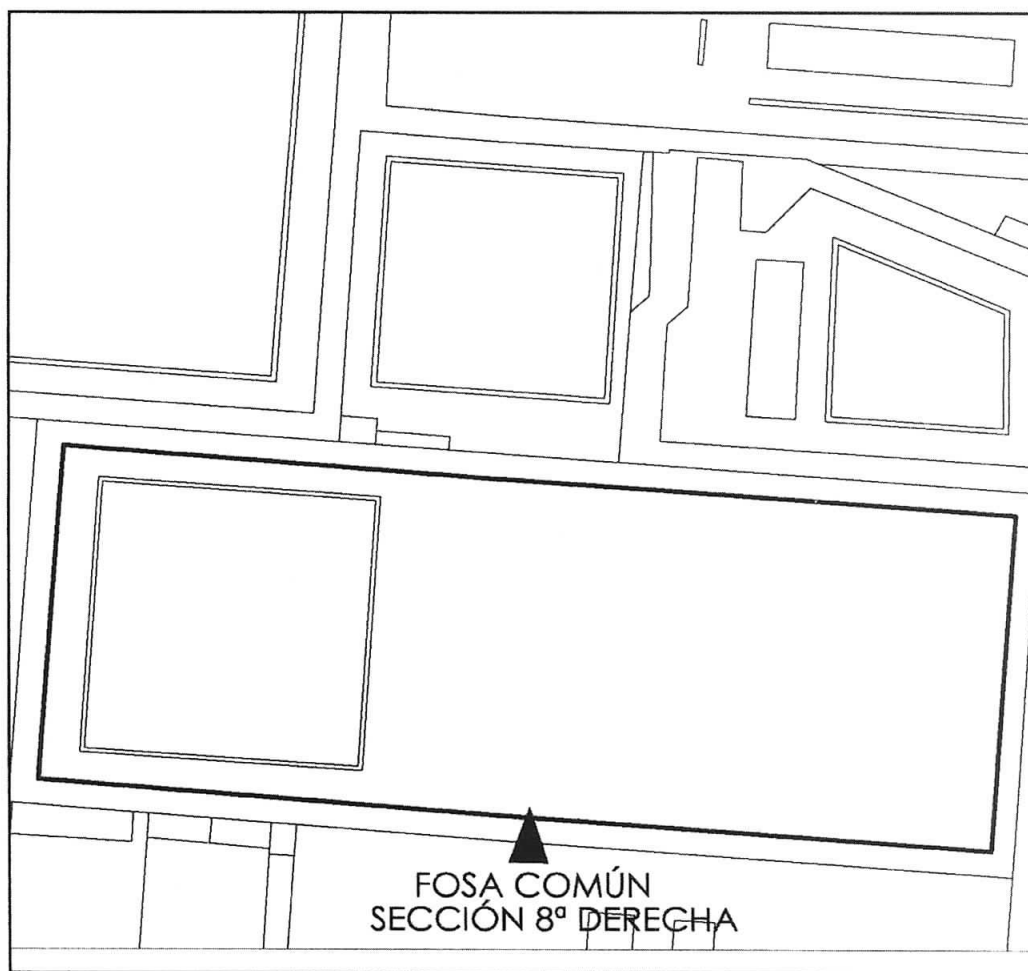
La profunditat de les fosses és extraordinària, n'hi ha algunes en què van arribar a enterrar-hi 15 persones numerades i apilades l'una al damunt de l'altra, com en la resta de fosses ja que totes segueixen el mateix patró organitzatiu.

Coincidència entre les dades reflectides al Llibre i els elements indicatius conservats al terra de la fossa, tant de files com de sepultures/fossats

FOSSA COMUNA DE LA SECCIÓ 8.ª DRETA

FOSSA DELS DESAPAREGUTS I DESAPAREGUDES

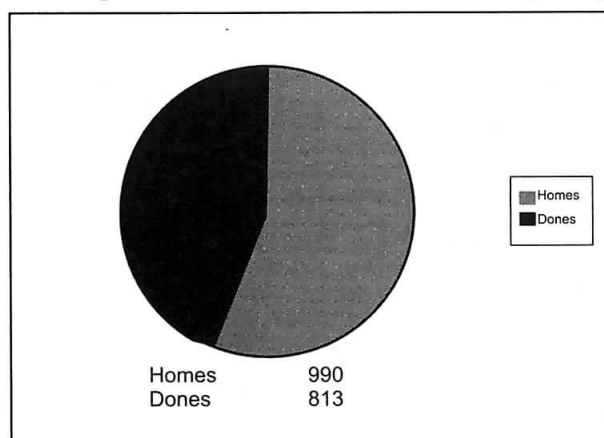
Aquesta fossa està dividida en tres quadres i, com en les altres fosses, s'hi han construït sepultures preferents, individuals sobre les restes de les persones enterrades durant la repressió franquista.

Té una superfície de 5.000 m² i des del 28 de febrer de 1940 fins al 3 de setembre del mateix any, van ser enterrades, segons consta en els Llibres de Registre 1.789 persones.

En aquesta fossa, només van registrar-hi les persones enterrades en el quadre núm. 1 (el que està dibuixat), no hi consta cap dada sobre totes les enterrades en els quadres 2 i 3.

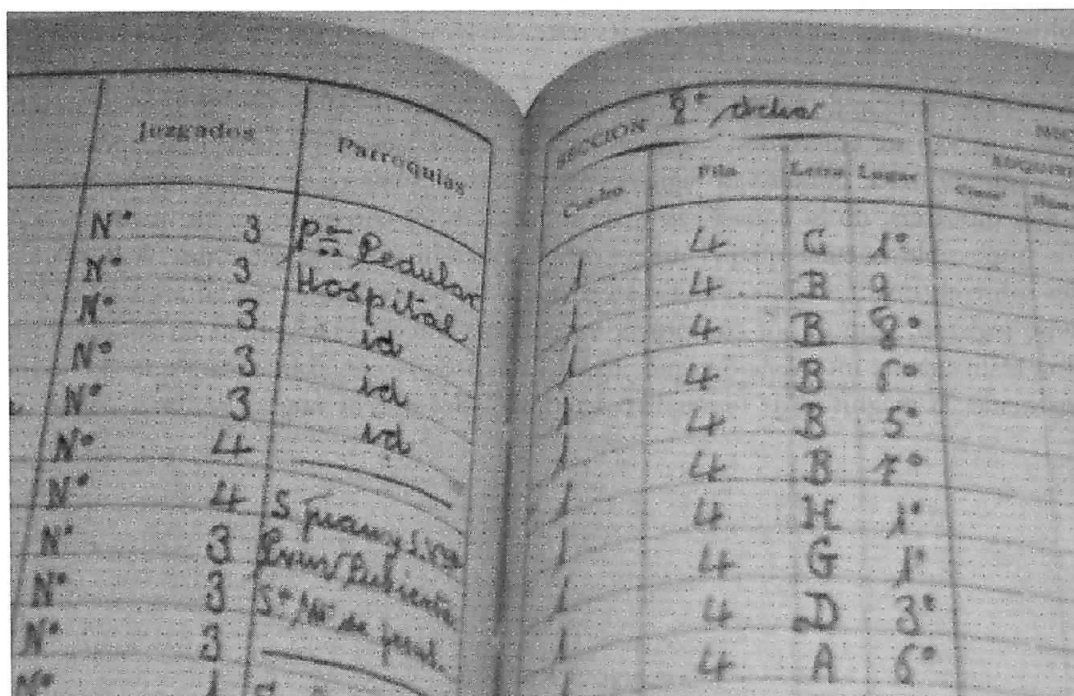
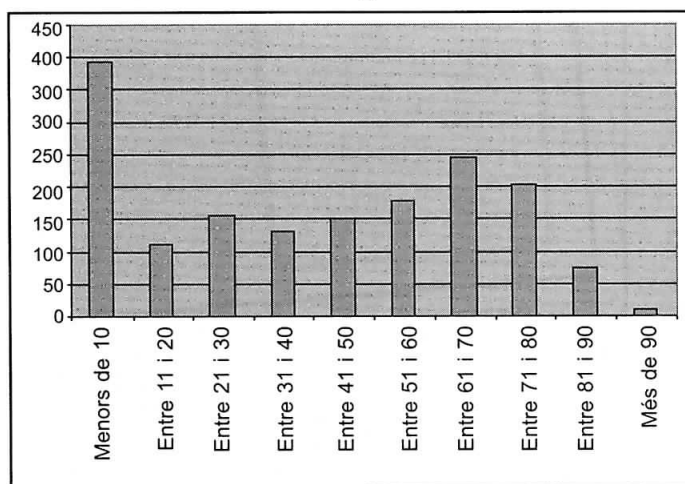
És impossible calcular quants milers de persones hi van ser enterrades. A la manca de dades sobre els quadres citats, s'han d'afegir totes les persones que van enterrar en el quadre 1 sense registrar, com es pot comprovar en el mapa intern. Precisament en aquesta fossa es podria realitzar una intervenció arqueològica i forense per conèixer, encara que fos de forma aproximada, la magnitud de represaliats i represaliades que hi van ser realment enterrats.

Nombre de persones enterrades a la fossa, segons gènere

Nombre de persones enterrades a la fossa, segons edat

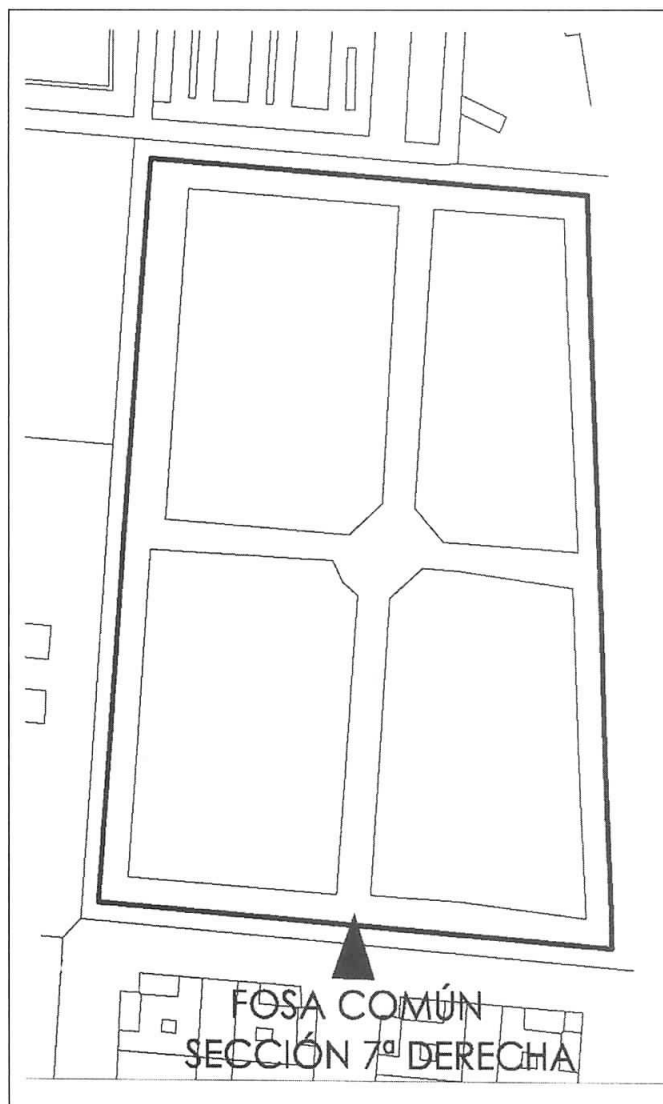
Trams d'edat	Nombre
Menors de 10	392
Entre 11 i 20	113
Entre 21 i 30	155
Entre 31 i 40	131
Entre 41 i 50	150
Entre 51 i 60	176
Entre 61 i 70	244
Entre 71 i 80	202
Entre 81 i 90	74
Més de 90	10

Pàgina del Llibre on se aprecia la situació dels cosos a la fossa a partir de la seva ubicació segons quadres, files, lletres i lloc

FOSSA COMUNA DE LA SECCIÓ 7.ª DRETA

LA FOSSA DE LES MOBILITZACIONS

És l'única fossa sense alterar i en la qual l'Ajuntament va intentar iniciar la construcció de 1.030 nínxols, cosa que hauria suposat la seva destrucció.

La lluita per la seva conservació ha donat lloc a diverses mobilitzacions, de milers de persones a la fossa, un allau de peticions a l'Ajuntament, una batalla judicial en què el Jutjat del Contenciós Administratiu núm. 2 de València va dictar la suspensió de les obres després d'una demanda interposada pel Fòrum per la Memòria.

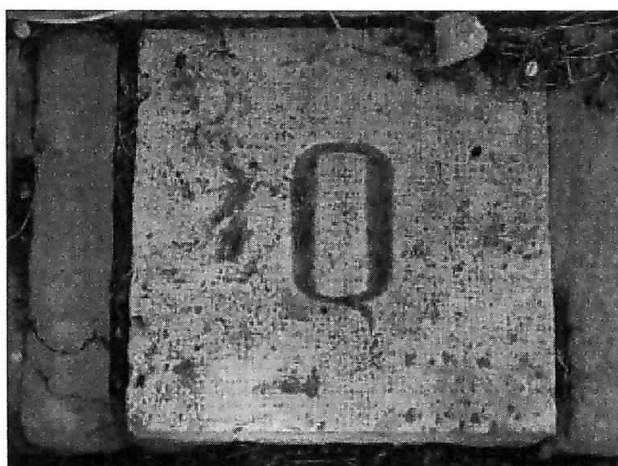
Actualment s'ha interposat un recurs d'empara davant del Tribunal Constitucional, ja que el TSJCV va fallar a favor de l'Ajuntament en el recurs contra la sentència que donava la raó als demandants. Aquesta sentència autoritza a l'Ajuntament a construir els nínxols, cosa que suposa la destrucció de la fossa i de les restes dels represaliats/des enterrats.

Està dividida en quatre quadres i té una superfície de 9.659 m².

En els quadres 3 i 4, des de l'1 d'abril de 1939 fins al 27 de febrer de 1940, van ser enterrades, registrades amb tot tipus de dades, 4.109 persones i diversos milers sense registrar, com es pot comprovar en el mapa intern de la fossa.

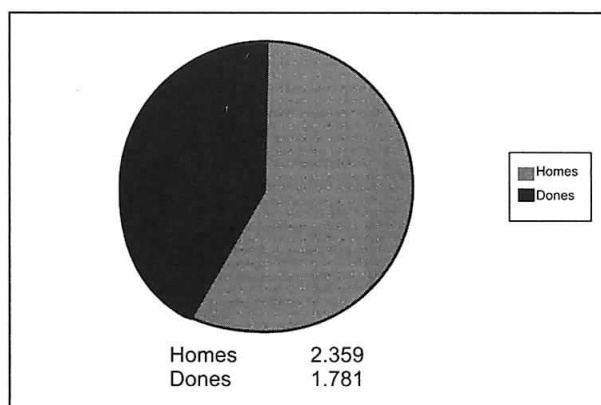
Ara mateix és ja el símbol de la nostra lluita per conèixer la magnitud que la repressió franquista va tenir a València i per la rehabilitació jurídica de les seves víctimes.

EDADES	Jugados	Pucroquis	SECCION 2ª de			NÚMEROS	
			Clasro	Pila	Letra/Logo	Clas	Número
	Nº 2	c	3	H	N 3		
	Nº 3	c	3	H	N 3		
	Nº 3	c	3	H	N 3		
	Nº 3	c	3	H	N 3		
	Nº 3	c	3	H	N 3		
	Nº 3	c	3	H	N 3		
	Nº 4	c	3	H	N 3		
	Nº 4	c	3	H	N 3		
	Nº 4	c	3	H	N 3		
	Nº 1	c	3	H	N 3		
	Nº 1	c	3	H	N 3		
	Nº 2	c	3	H	N 3		

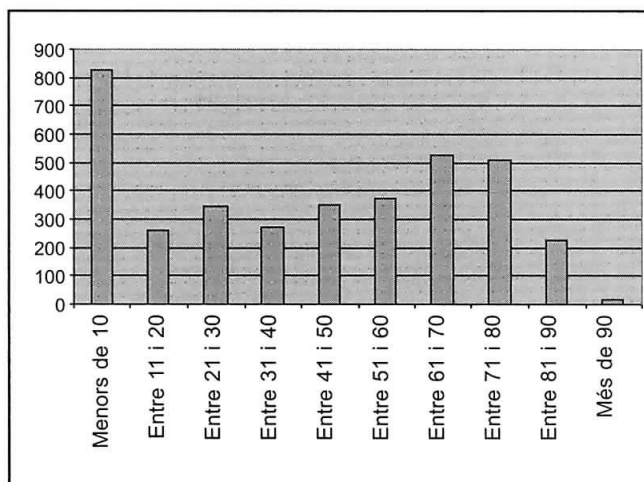
Pot observar-se la concordància entre el que s'especifica al Llibre i els elements indicatius trobats al terra

Nombre de persones enterrades a la fossa, segons gènere

Nombre de persones enterrades a la fossa, segons edat

Trams d'edat	Nombre
Menors de 10	825
Entre 11 i 20	262
Entre 21 i 30	346
Entre 31 i 40	274
Entre 41 i 50	356
Entre 51 i 60	375
Entre 61 i 70	524
Entre 71 i 80	509
Entre 81 i 90	227
Més de 90	19

Quadre 4 de la fossa amb les obres començades

Quadre 3 de la fossa abans de fer-se públic el seu descobriment i de començar les obres

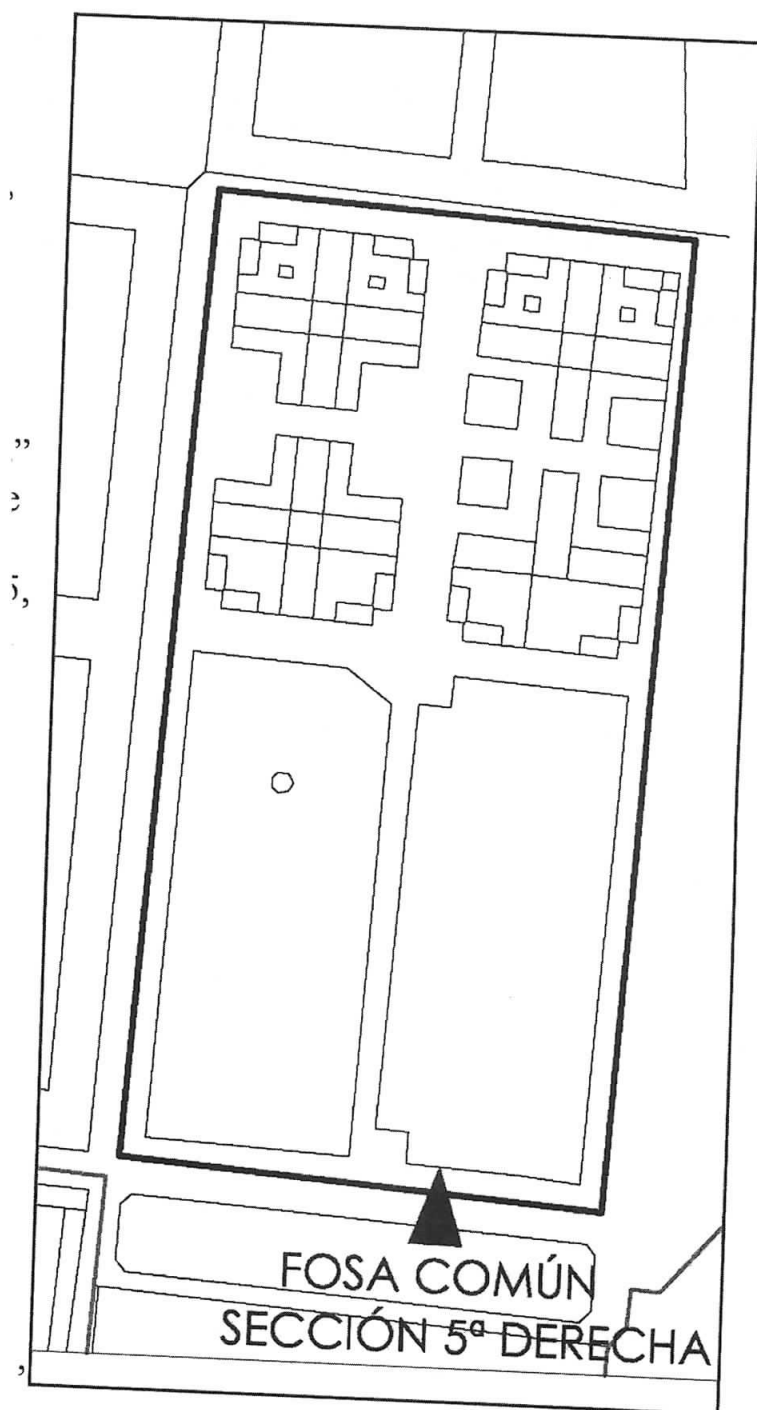
Homenatge a València, 22 de abril de 2007

Tanca de la fossa amb crespó negre. Autor desconegut

FOSSA COMUNA DE LA SECCIÓ 5.ª DRETA

LA FOSSA DE LES INCÒGNITES I DELS ENTERRAMENTS MASSIUS CLANDESTINS

En aquesta fossa van començar oficialment els enterraments el dia 22 d'agost de 1945. Tanmateix, Ramón Manzanares, treballador del cementiri, dues setmanes abans de la seva jubilació, va declarar en una entrevista en el diari *Levante-ent*, que sent nen havia viscut en el cementiri amb el seu avi, guarda nocturn en la postguerra, i que de matinada obria la porta per on entraven camions plens d'afusellats, enterrats sense cap control ni registre.

De fet, els enterraments «oficials» es van iniciar en el quadre 3, el més allunyat de l'entrada de la fossa. El nostre treball només l'estudia del 22 d'agost al 31 de desembre de 1945, data en què finalitza la nostra investigació. Malgrat això, en tenir coneixement d'aquestes circumstàncies, a través dels Llibres del Registres del cementiri, van poder comprovar que

del 22 d'agost de 1945 al 19 d'octubre de 1950, van ser enterrades 16.535 persones.

De la mateixa manera que les altres, amb l'excepció de la secció 7a dreta, aquesta fossa ha estat arrasada i destruïda, i s'han construït nínxols, panteons i sepultures preferents individuals sobre les restes de les persones llavors enterrades.

És una fossa gegantesca de 14.721 m², en què contínuament apareixen en tota la seva superfície vestigis a la terra de les antigues fosses que, malgrat que es tapen periòdicament amb terra compactada, surten a la superfície una vegada i una altra.

Durant els menys de quatre mesos que la vam investigar, hi vam identificar 856 persones, a les quals d'han d'afegir totes les que van enterrar sense registrar, com es pot observar en el mapa intern de la fossa.

ADES	Juzgados	Parroquias	SECCIÓN 5ª Derecha				NICHOS EN		
			Cuadro	Fila	Letra	Lugar	ADQUISICION CON		
							Clase	Número	Tamaño
utiliz	W:	1 Wt ^{ra} de S. Juan	8:	1	B	4:			
	W:	2 S. Ant: aban	3:	1	CH	3:			
	W:	3 S. Proximo	3:	1	C	3:			
menar	W:	3	3:	1	C	2:			
a	W:	4	3:	1	C	4:			
ra	W:	4	3:	1	A	6			
	W:	4 S. F ^{ra} de Corp	3:	1	CH	2:			
	W:	4 S. Bartolome							
	W:	4 S. Valeri							
a	W:	3 S. de Pider							

Relació entre les dades reflectides en el Llibre i els signes trobats al terra

Senyals que mostren la presència de les fosses

ANNEXOS

COPIA SIMPLE

MARIA PAZ ZUNICA RAMAJO
NOTARIO
C/ Colón nº 50 1º 1ª
TLF. 96-353.52.18 FAX 96-353.52.20
46004 - VALENCIA

NUMERO MIL SEISCIENTOS TRES. -----

ACTA DE PRESENCIA. -----

En VALENCIA, mi residencia, a once de mayo de
dos mil seis. -----

Ante mí, MARIA-PAZ ZUNICA RAMAJO, Notario de
VALENCIA y de su Ilustre Colegio, -----

COMPARECE: -----

DOÑA AMPARO SALVADOR VILLANOVA, mayor de edad,

, vecina de VALENCIA (VALENCIA), C/

N.º con D.N.I./N.I.F. número

INTERVIENE: -----

En representación, según manifiesta y acredita-
rá donde proceda, de la ASOCIACIÓN "FORUM POR LA
MEMORIA DEL PAIS VALENCIANO", domiciliada en Valen-
cia, calle número que consta
inscrita en el Registro de Asociaciones con el nú-
mero CV-01-038374-V, con fecha 26 de julio de
2005. -----

FE DE CONOCIMIENTO: -----

Le identifico por medio de su documento de
identidad reseñado, que me exhibe. -----

* Per tratar de impedir la sortida del llistats de l'arxiu.

-----JUICIO DE CAPACIDAD:-----

Tiene a mi juicio interés legítimo y la capacidad legal necesaria para otorgar la presente Acta, a cuyo efecto, -----

-----== REQUERIMIENTO: ==-----

Me requiere a mí, la Notario, para que constituyéndome en el CEMENTERIO GENERAL de Valencia, por mi observación directa -----

-- COMPRUEBE Y DE FE del número de tomos que contienen Registros de Enterramiento en dicho lugar, en las fechas que comprende el periodo que va desde el 1 de abril de 1939 al 31 de diciembre de 1945, identificando dichos tomos uno a uno atendiendo a las fechas de enterramiento que en ellos se contienen. -----

-- Y de que la realidad que allí comprobaré con respecto a la existencia de dichos libros coincide con las fotografías que en mi presencia efectuaré y, en ejemplares duplicados, me serán entregadas para su incorporación a esta matriz y a la copia que de ella se libre. -----

Yo, la Notario, acepto el requerimiento, por encontrarlo conforme a derecho, y su resultado lo

haré constar por diligencia a continuación de la presente. -----

Leo la presente, por su elección, al compareciente, la encuentra conforme, se ratifica en su contenido y firma conmigo la Notario, que doy fe en lo pertinente del contenido de la presente instrumento extendido en dos folios de papel del Timbre del Estado, exclusivo para documentos notariales, serie y número el presente y el anterior en orden.

Está la firma de la compareciente y mi sello, signo, firma y rúbrica. -----

DILI-

GENCIA.- Siendo las trece horas y cuarenta minutos del mismo día, me persono en el lugar indicado en el requerimiento que antecede; en las dependencias del Registro me recibe el empleado don . a quien le doy cuenta de mi condición de Notario y del objeto de mi presencia y quien me solicita que telefonee a don Jefe de la Oficina del Cementerio General, quien a su vez, me solicita que telefonee a don Hilario Llavador, Secretario del Ayuntamiento de Valencia, al número y al que informo del objeto de este requerimiento, sin que se plantee ninguna objeción por su parte. -----

Una vez en las dependencias del Archivo, consulto el tomo general, que incluye los enterramientos realizados en el periodo que comprende desde el 25 de enero de 1939 al 24 de noviembre de 1939; el tomo siguiente incluye los enterramientos realizados en el periodo que va desde el 25 de noviembre de 1939 al 6 de enero de 1941; el siguiente tomo incluye los enterramientos realizados en el periodo que comprende desde el 7 de enero de 1941 al 29 de diciembre de 1941; el siguiente tomo incluye los

enterramientos realizados en el periodo que comprende desde el 30 de diciembre de 1941 al 31 de diciembre de 1942, y deja al final hojas en blanco, a diferencia de los anteriores tomos que estaban utilizados en su totalidad; el siguiente tomo corresponde íntegramente a los enterramientos realizados en el año 1943, del 1 de enero al 31 de diciembre, dejando también hojas sin utilizar, el siguiente tomo corresponde íntegramente a los enterramientos realizados en el año 1944, del 1 de enero al 31 de diciembre, dejando también hojas no utilizadas; y el último tomo corresponde íntegramente a los enterramientos realizados en el año 1945, del 1 de enero al 31 de diciembre, dejando también hojas no utilizadas. -----

Las fechas que comprende cada periodo en los que se incluyen los registros de enterramiento, constan en el lomo de cada uno de los tomos relacionados, sin que exista en ellos ninguna otra numeración que los identifique. -----

Se procede a la toma de fotografías de los citados tomos, que quedan unidas a esta matriz, y copias idénticas a las incorporadas, se unirán a la

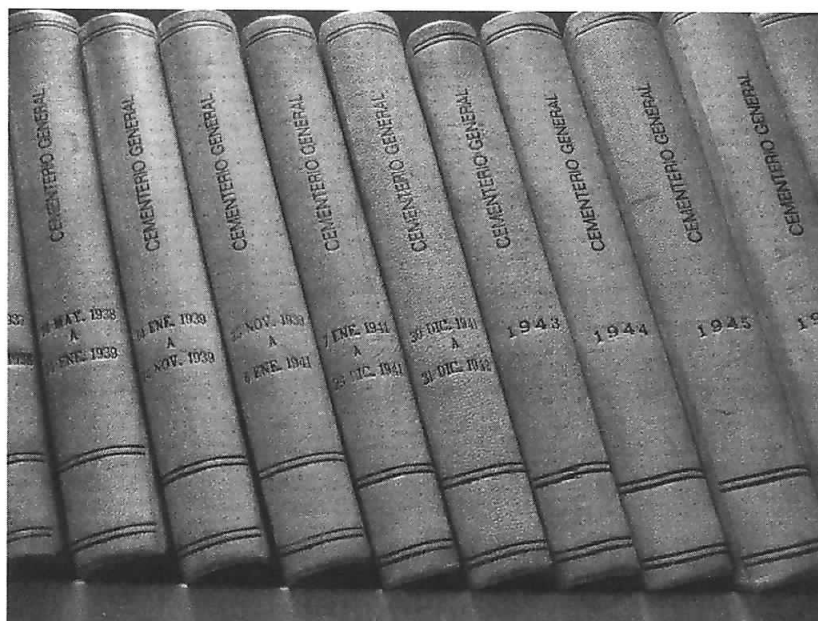
copia que de ésta se expida. -----

Y no teniendo nada más que hacer constar, doy por concluida la presente diligencia, dando fe, yo, el Notario, de todo lo que en ella se consigna, extendida en dos folios de papel notarial, parte en el último folio de la matriz y parte en el presente, de la serie y número el presente. -----

Está mi sello, signo, firma y rúbrica. -----

This image shows a full page of handwriting practice paper. It features multiple sets of horizontal dashed lines spaced evenly down the page, providing a guide for letter height and placement. The background is white, and there are no other markings or text present.

-6-

Aquest llibre és un document històric de gran vàlua que demostra el genocidi silenciats fins avui de milers de persones de la zona republicana durant el període comprès entre la caiguda de València, l'any 1939 (el final de la guerra civil), i l'any 1945.

El març de l'any 2005, el Fòrum per la Memòria del País Valencià va descobrir les fosses del Cementiri Civil i els llibres de Registre d'Enterraments que confirmen la seva existència. Amb la publicació dels noms de més de 25.000 persones i dades com la seva edat i causa de mort, amb una transcripció fidedigna de l'original, es contribueix al coneixement de l'existència d'aquesta població desapareguda i a la seva imprescindible reparació històrica.

L'abril de 1939 la ciutat de València va ser ocupada. L'exèrcit franquista va detenir i empresonar milers de persones, tantes que van haver de fer servir com a presons el convent de Santa Clara, el monestir de San Miguel de los Reyes, el monestir de Santa Maria del Puig, edificis públics, i fins i tot la plaça de toros. Després dels primers afusellaments caòtics, alguns enmig del carrer, van començar a afusellar la gent que era a les presons. A més, molts d'aquells que no van ser ajusticiats van morir per les terribles condicions del seu confinament i per les malalties relacionades amb la misèria i les pèssimes condicions de vida. Però tal va ser l'ambient de terror que es va crear, pànic a l'execució o a la presó i les seves tortures, que varen passar més de 60 anys fins que algú va tenir el valor d'investigar la matança sistemàtica que s'havia portat a terme des de l'any 1939 fins als anys cinquanta a València.

No se sap, ni probablement no arribi mai a saber-se, la magnitud de la repressió a aquesta ciutat, i a tot l'Estat. Espanya sencera es va omplir de fosses comunes, moltes encara sense localitzar.

Aquest llibre és tan sols una de les moltes i llargues investigacions que poden fer-se i que s'han de fer.

Desenterrant aquesta macabra història oblidada i donant a conèixer el passat, desitgem contribuir perquè no torni a succeir en el futur.

MINISTERIO
DE LA PRESIDENCIA

Icaria editorial

PVP: 20 €

